

BELVEDERE

MERIDIONALE

TÖRTÉNELEM ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK XXXIV. ÉVFOLYAM 4. SZÁM

Budapest légiháborús tűzkeresztsége

Olasz Lajos tanulmánya lapunk 102. oldalán

nka

– MMXXII TÉL –

BELVEDERE

TÖRTÉNELEM ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

Főszerkesztő KISS GÁBOR FERENC

Szerkesztőbizottság PÁSZKA IMRE (elnök), JANCSÁK CSABA, KISS GÁBOR FERENC,
MARJANUCZ LÁSZLÓ, NAGY TAMÁS, NÓTÁRI TAMÁS, RÁCZ LAJOS

Tanácsadó testület ANDAHÁZI SZEGHY VIKTOR, BANGÓ JENŐ, CSABA LÁSZLÓ,
GARDA DEZSŐ, GEBEI SÁNDOR, JOHN GOODWIN, PAPP SÁNDOR,
SZAKÁLY SÁNDOR, SZELÉNYI IVÁN, UTASI ÁGNES, VERES VALÉR

Szerkesztők HALMÁGYI MIKLÓS, MIKLÓS PÉTER, NAGY GÁBOR DÁNIEL,
PLUGOR RÉKA, SZÓTS ZOLTÁN OSZKÁR

Munkatársak DÁVID BENJÁMIN, FLOUTIER JEREMY, GATTI BEÁTA,
GAUSZ ILDIKÓ, KÓSA MAJA, LENGYEL ÁDÁM, SÁNTA TAMÁS

Petőfi
Kulturális
Ügynökség

Számunk az EIKKA Alapítvány, az Emberi Erőforrások Minisztériuma, a Dél-magyarországi Pedagógiai Alapítvány, a Magyar Történelmi Társulat Csongrád Megyei és Szegedi Csoportja, a Nemzeti Kulturális Alap, a Petőfi Kulturális Ügynökség, a Szegedi Tudományegyetem Polgáriai Alapítvány, az SZTE Bölcsészettudományi Kar, az SZTE Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, az SZTE Alkalmazott Társadalomismereti és Kisebbségpolitikai Intézet és az SZTE Történettudományi Intézet támogatásával készült.

A Belvedere Meridionale online elérhető itt:
www.belvedere.meridionale.hu

Alap tanulmányokat, interjúkat, ismertetéseket és kritikákat közöl a történelem és a társadalomtudományok köréből. Aközlésre benyújtott cikk még nem publikált és más folyóiratnál elbírálás alatt nem lévő, eredeti írásmű lehet. A benyújtott és a lap jellegének megfelelő írásokat két, a szerző számára ismeretlen szakmai lektor bírálja el. A két lektor véleményének figyelembevételével a szerkesztőség döntést hoz a megjelentetésről, melyet a szerzővel közöl.

A folyóirat megjelenik évente négy alkalommal: tavasszal, nyáron, ősszel és télen.

A szerkesztőség címe: 6725 Szeged, Hattyas sor 10. Tel.: +36/62-546-252

E-mail: foszerkeszto@belvedere.hu

Kiadja a Belvedere Meridionale Kft.

Technikai szerkesztő: Szabó Erik, s-Paw Bt.

ISSN 1419-0222 (print) ISSN 2064-5929 (online, pdf)

Tartalom

TANULMÁNYOK

HUNYADI SÁNDOR

Választott esztergomi érsekek az 1270-es években: Benedek és Kán nembeli Miklós

The elected archbishops of Esztergom in the 1270s: Benedek and Nicholas of the Kán kindred

DOI 10.14232/belv.2022.4.1 5

FARKAS CSABA

Család és politika az Anjou-korban: Lackfiak és Szécsiek (1308–1359)

Family and Policy in Angevin era: Lackfi's and Szécsi's (1308–1359))

DOI 10.14232/belv.2022.4.2 18

THOROCZKAY GÁBOR

Az esztergomi Szent Tamás-prépostság története a 14. század közepéig.

(Adalékok a magyarországi püspöki székhelyeken működő társaskáptalanok históriájához)

The history of the Saint Thomas-provostship in Esztergom until the middle of the 14th century

(Additions to the history of the collegiate chapters in the episcopal seats of Hungary)

DOI 10.14232/belv.2022.4.3 46

KIS IVÁN

A huszita betörés a Magyar Királyságba 1428 februárjában

The raid of the Hussites to the Kingdom of Hungary in February 1428

DOI 10.14232/belv.2022.4.4 56

FÓTI MIKLÓS – PÁNYA ISTVÁN

Bács mezőváros középkori és kora újkori térszerkezete

The urban spatial structure of the medieval and early-modern-period Bács town

DOI 10.14232/belv.2022.4.5 73

OLASZ LAJOS

Budapest légiháborús tűzkeresztsége

The Baptism of Fire in the Air War of Budapest

DOI 10.14232/belv.2022.4.6 102

CSEH VALENTIN

Egy 1944-es jelentés a magyar olajiparról

A report on the Hungarian oil industry in 1944

DOI 10.14232/belv.2022.4.7 119

TÉKA

A. GERGELY ANDRÁS

Gyermekelet egykor és ma történeti- és jelenkutatásban

Child-life in former times and now in the historical research

DOI 10.14232/belv.2022.4.8 134

POÓR PÉTER

Az utolsó sztálinista. Santiago Carrillo élete. Paul Preston könyvéről

The Last Stalinist. The Life of Santiago Carrillo. Review about the book of Paul Preston

DOI 10.14232/belv.2022.4.9.....139

NAGY ZSUZSA

Diákok Sportja – hallgatók egészségtőkéje?

Sport Of Pupils – Health Capital Of Students?

DOI 10.14232/belv.2022.4.10.....147

IN MEMORIAM

Dr. Szegfű László (1942–2022)

DOI 10.14232/belv.2022.4.11.....151

CÍMLAPKÉP:

Jézus Szíve-templom, Budapest.

A felvétel az 1942. szeptember 4-i bombatámadás után készült.

Fortepan / Lissák Tivadar

FÓTI MIKLÓS – PÁNYA ISTVÁN

foti.miklos@abtk.hu – panyaistvan@gmail.com

BTK Történettudományi Intézet – Kecskeméti Katona József Múzeum
turkológus, tudományos segédmunkatárs – földrajzkutató, osztályvezető

Bács mezőváros középkori és kora újkori térszerkezete¹

The urban spatial structure of the medieval and
early-modern-period Bács town

ABSTRACT

The topographical and morphological investigations of the medieval and early modern market towns in the area of Ottoman Hungary are a neglected topic of research in Hungary and abroad. This also applies to Bács, which was one of the most important centres of the southern part of the Danube-Tisza Interfluve Region in the late Middle Ages and in the early modern period. The internal structure of the market town could be reconstructed based on written sources from the 15th – 19th centuries, as well as from recent archaeological research. Of particular importance are 16th-century Ottoman defters and the 17th-century travel description of Evliya Çelebi, which provide valuable information about the market town's quarters and ecclesiastical buildings. The sources clearly show that the settlement's urban structure has preserved its medieval layout both in the Turkish period and in the modern era.

KEYWORDS

Bács town, spatial structure, topography,

DOI 10.14232/belv.2022.4.5

<https://doi.org/10.14232/belv.2022.4.5>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Fóti Miklós – Pánya István (2022): Bács mezőváros középkori és kora újkori térszerkezete. *Belvedere Meridionale* vol. 34. no. 4. pp 73–101.

---

¹ Ez a tanulmány az NKFIH – OTKA K 132475 és 132609 számú konzorciális projekt (A magyarországi hódoltság és hódoltsági peremvidék kataszteri iratainak (*tapu-defter*) feldolgozása II.) támogatásával valósult meg.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

BEVEZETÉS

A hódoltság területén létezett mezővárosok középkori és kora újkori belterületének helyrajzi és morfológiai vizsgálata elhanyagolt területe történetírásunknak. Jól tükrözik ezt Engel Pál szavai: „...aki huzamosan foglalkozott a középkori Magyarország történeti földrajzával, minduntalan kénytelen tapasztalni, milyen hiányosan és rosszul ismerjük azoknak a tájaknak a topográfiáját, amelyek a 16–17. század folyamán tartósan török uralom alatt álltak. Minél korábban kezdődött és minél tovább tartott a török hódoltság állapota, annál nagyobb a tájékozatlanságunk.”² Főleg a hódoltság déli felére jellemző egyfajta „topográfiai bizonytalanság.”³ Egyrészt számtalan, a török hódoltság idején elpusztult település helyét, földrajzi viszonyait nem ismerjük. Másrészt, azon településeknél, ahol igazolható a folytonosság, azaz a középkori és a török kori települések közötti térbeli átfedés, a belső felépítés, a morfológia, a folytonos elemek (utcák, épületek) vizsgálatát nehezíti az elmúlt évszázadokban lezajlott táj- és településformálás, újkori beépítés.

Jelen tanulmányban a Duna-Tisza köze déli részének egyik jelentős középkori mezővárosát, a kalocsai érsekség (egyik) székhelyét, Bács vármegye névadó települését, a későbbi bácsi náhije központját, Bács mezővárost vizsgáljuk. Célunk a település középkori és kora újkori helyrajzának felvázolása a rendelkezésre álló források alapján. Bács történeti irodalma a hódoltsági területen létezett hasonló méretű mezővárosokhoz képest viszonylag gazdag.⁴ Fontos történeti forrás Evlija Cselebi 1665-ös útinalója, mely számos értékes adatot tartalmaz Bács váráról és városrészeiről.⁵ Tanulmányunkhoz e forrás török nyelvű eredetjének újrafordítását használtuk fel. Evlija leírása az oszmán Bács legszemléletesebb leírása, melyet összevethetünk a szandzsákösszeírások adataival, illetve a kézíratos térképek és katonai felmérések vizuális információival.⁶ Hegyi Klára a mezőváros társadalmát, gazdasági szerepét vizsgálta részletesen 2001-ben és 2002-ben megjelent tanulmányaiban.⁷ Sudár Balázs a hódoltság területének muszlim hitéletét bemutató munkájában

² ENGEL 1996. 5.

³ PÁNYA 2022.

⁴ A helységről szóló kutatásokról lásd MÁK 2008; BÉL 1982; PAPP – RAJSLI 2006. 35–36.; BALOGH 1867; IVÁNYI 1898; IVÁNYI 1900; IVÁNYI 2005; illetve 1518: DL 36814, HENSZLMANN 1870; HENSZLMANN 1873a.; 6. sz. 89–94.; HENSZLMANN 1873b.; HENSZLMANN 1902a; HENSZLMANN 1902b.; HORVÁTH 1987; CSORBA 1974.

⁵ DAĞLI – KAHRAMAN – DANKOFF 2003.

⁶ Alapvető forrásunk az a négy szandzsákösszeírás, melyek tartalmazzák Bács lakónegyedeit, felsorolják azok lakóit, olykor foglalkozásuk megadásával. 1546: Bibliothèque Nationale de France, Turc. Suppl.; 76; 1560: BOA [Başbakanlık Osmanlı Arşivi/Oszmán Miniszterelnöki Levéltár] TT.d. 332; 1570: BOA TT.d. 554; 1578: BOA TT.d. 572.

⁷ HEGYI 2002.; HEGYI 2001. 471–483.

helyezte el Bácsot, és a település dzsámijaira és mecsetjeire vonatkozóan számos olyan értékes adatot közölt, melyekből következtethetünk a város térszerkezetére.⁸ A szerbiai kutatók közül fontos megemlíteni Pfeiffer Attila várostörténeti kutatásait.⁹ Rávilágított arra, hogy szerbiai történeti és földrajzi vizsgálatokból Bács kimaradt, a legnagyobb figyelem – alapvetően a régészek, Đurđe Bošković, Rudolf Schmidt, Nebojša Stanojev, Slavica Vujović részéről – a bácsi várnak jutott.¹⁰

Mielőtt Bács földrajzi vizsgálatára térnénk, néhány gondolat erejéig kitérünk a Dél-Alföldi régió mezővárosait érintő kutatásokra. Györe Kornél Szabadka történeti településképét bemutató munkája 1976-ban jelent meg. Ebben a középkori és a török kori településmaggal is behatóban foglalkozott.¹¹ Hatházi Gábor Kiskunhalas történetét és történeti településmagját vizsgálta 2000-ben megjelent munkájában.¹² Blazovich László két évvel később, 2002-ben adta közre a *Városok az Alföldön a 14–16. században* című kötetét, melyben egyebek mellett nagy figyelmet szentelt Szeged, valamint néhány alföldi mezőváros (köztük Szabadka) morfológiájának.¹³ Blazovich munkásságának jelentőségét jelzi, hogy Kubinyi András a térképe alapján rajzolta meg az Alföld 14–16. századi út- és településhálózatát, s vázolta fel a jelentősebb falvakat, mezővárosokat és városokat.¹⁴ Ezzel a tanulmánnyal párhuzamosan jelenik meg Fodor Pál Lip-pa és Radna oszmán összeírásainak bemutatása, melyben új ismeretekkel gazdagodunk Lippa városának szerkezetére vonatkozóan is.¹⁵

Összességében elmondható, hogy Bácsról az elmúlt évtizedekben alapvetően magyarországi (illetve szerbiai magyar) kutatók tollából jelentek meg mélyreható kutatáson alapuló történeti művek. A Vajdaság, azon belül pedig Bácska területéről hiányoznak azok a kutatások, amelyek kistérségi vagy megyei szinten vizsgálták volna az egykori középkori települések térbeli elhelyezkedését és morfológiai jellemzőit.

FÖLDRAJZI KÖRNYEZET

Bács a Duna menti síkságon, a folyótól mintegy 16 kilométerre keletre, a Mosztonga partján található. E tájon a felszín a Dunától lépcsőzetesen emelkedik kelet felé. Plavna nyugati felén a térszín tengerszint feletti magassága 78–80 méter közötti, továbbhaladva Bács keleti feléig 82–85 méter, keletebbre pedig 84–87 méter körüli. A mezőváros története szempontjából kiemelkedő fontosságú a Mosztonga.¹⁶ Neve valószínűleg szláv eredetű. Első ismert említése 1256-ból maradt fenn.¹⁷ Szondtól északra eső szakaszát az Árpád-korban Úz néven említették, később a teljes folyó

⁸ SUDÁR 2014.

⁹ PFEIFFER 2016.; PFEIFFER 2018. 281–298.; PFEIFFER 2020. 173–243 (elektronikus kiadvány).; PFEIFFER 2019.

¹⁰ MILENKOVIĆ 1998. 61.; BUNARDŽIĆ 2007. 63.; VUJOVIĆ 2017.; VUJOVIĆ – MILIĆEVIĆ 2018.; lásd még Đekić 2014.; ZIROJEVIĆ 2008.; NAĐ 2006/2007.; PIPERSKI 2019.; BLASKOWITZ 1965.

¹¹ GYÖRE 1976.

¹² HATHÁZI 2000.

¹³ BLAZOVICH 2002.

¹⁴ KUBINYI 2000.

¹⁵ FODOR 2022.

¹⁶ A Mosztonga és környezetének történetéről és földrajzáról lásd a szerb nyelvű monográfiát, LAZIĆ 1998.

¹⁷ 1256: FEJÉR 1829. 407–408.; PESTY 1888. 223–224.; IVÁNYI 1889. 95.; GYÖRFFY 1963. 216–217.

Mosztongaként szerepelt az iratokban.¹⁸ 1407-ben a Bodrog vármegyei Kakat, Rég és Szentandrás határjárásában, 1410-ben a Czoborszentmihály (mai Zombor) melletti Szántónál, 1430–50 körül pedig a Bács vármegyei Szond környékén említették a Mosztonga folyót, 1481-ben pedig a Bodrog vármegyei Szentandrásnál a Mosztonga nevű rétét.¹⁹ 1495-ben a Bács vármegyei Csamafalva és Keresztúr között Mosztonga völgyről írtak.²⁰ A megnevezések (völgy/rét/folyó) azt sugallják, hogy e vízfolyás időszakos volt, vize időnként elapadhatott. Erre utal az is, hogy az újkorban *bara* ‘posvány, mocsár’ elnevezéssel illették. A Görög-Kerekes féle vármegyetérképen „*Mosztonga – lassan folyó mocsár*” felirattal jelölték a vízfolyás Zombor és Bács közötti szakaszát.²¹ Nagy mennyiségű csapadék, illetve a Duna áradása esetén – tavasszal és ősszel – a Mosztonga gyakran kilépett a medréből, pusztítva a vetést és a települések belterületeit. „1823-ban és 1853-ban a várost nagy vízáradás rontotta, mely idő alatt 2000 hold föld a megye segélyével mentesített.”²²

Váradi Péter kalocsai érseket zavarta, hogy a meleg nyarakon bácsi palotáját bűzös mocsárrá változott folyó vette körbe, melyből „...a tűző nap heve meg a nagy szárazság teljesen elpárologtatta a vizet, s ahol már a békák is rég megszűntek kuruttyolni.”²³ 1497-ben büszkén írta kortársának, Báthori Miklós váci püspöknek, hogy a folyót szabályozta. „*Ami tisztelendő atyáságod dicséretét illeti amiatt, hogy bevezettettem Bácsba a Dunát – tudom, még jobban elhalmozna dicséreteivel, ha látná is azt. Mert megszabadultunk minden régi szennyitől és százas pizsoktól, a legtisztább Duna-vizet élvezhetjük, mely bővelkedik friss halban...*”²⁴ Váradi „vízrendezése” – bár kétségtelenül különleges művelet volt – beleillik a korabeli vízügyi beavatkozások sorába. A Duna (és a Tisza) mentén a középkorban élénk foggazdálkodás zajlott, melyről számos okleveles adat maradt fenn. A folyó mentén élők számára az árkok ásása, folyóágak elterelése, lerekesztése nem okozott gondot.²⁵

Váradi Péter érsek szabályozási munkálatairól az idézett levélből értesülünk, a beavatkozások helyéről és jellegéről azonban nincs adatunk. Hovány Lajos szerint az érsek Kupuszina (Bácskeretes) környékén végeztetett földmunkát, így az áradó folyó vize eljutott a Mosztongába. Ezen állapot szerint a 18–19. században, a Kupuszina környéki Duna meder szabályozásával szűnt meg.²⁶ A Kalocsai Főegyházmegyei Levéltárban őrzött történeti térképek vizsgálata alapján feltételezhető, hogy a munkálatok jóval délebbre, a mai Dérnye és Bács között történhettek. Karpe Mihály

¹⁸ GYÖRFFY 1963. 201.

¹⁹ 1407: DL 9021, 1410: DL 9661, IVÁNYI 1889. 95.; PESTY 1888. 224.; 1430–1450 körül: DL 34985, 1481: DL 24983, lásd még a Bács megyei Doroszló mellett 1495: IVÁNYI 1889. 95.

²⁰ 1495: DL 20283.

²¹ MNL OL S12 DivXI No 90: *Bács és Bodrogh törvényesen egyesült vármegyék. Comitatus Baciensis et Bodrogiensis articulariter uniti.* Anton Quits – M. Votésy, 1794; KFL.VIII.2.a. No. 51: *Sylvarum pro conservatione destinata i. dominii Bács...* Antonius Balla, 1779: *stagnose fluens aqua Mosztonga dicta.*

²² FRIDRIK 1878. 201.

²³ 1495: DF 240878, CAROLUS WAGNER: *Epistolae Petri de Warda.* Posenii & Cassoviae, 1776, XCVI, 185.; V. KOVÁCS SÁNDOR (szerk.): *Magyar Humanisták levelei, XV–XVI. század.* Budapest, 1971, 178 sz.; 354–355.

²⁴ 1497: DF 240878, Stephanus Katona: *Historia metropolitanae Colocensis ecclesiae.* Colocae, 1800. 499.; DF 240878, V. KOVÁCS 1971. 390–391.

²⁵ ANDRÁSFALVY 2002; PÁNYA 2021; PÁNYA 2020.

²⁶ HOVÁNY 2008.

1764. évi térképén jelölt egy csatornát a két település határán (1. ábra).²⁷ Balla Antal 1779. évi térképén is szerepel a Mosztonga felé vezető nádas csatorna (*C[a]nalis arundineto usque Mosztonga ductus*), mely a térkép leírása szerint a Vajas (Vaisz) felől vezette a vizet Bács felé (2. ábra).²⁸ A domborzat rajzolata alapján a csatorna egy részben természetes eredetű, kissé szabálytalan vonalvezetésű mélyedésben foglalt helyet. E mélyedés egy *fok*, melyen árvek idején víz jutott a Duna árteréből a Mosztongába. A csatorna tervezői jártasak lehettek a fokgazdálkodásban, mely épp a természetes medrek, csatornák, mélyedések, valamint a folyóvíz hasznosításán alapszik. Balogh György bácsi plébános szerint a kalocsai érsekség építette a csatornát: *Bácsban boldog emléken van Klobusiczky Péter kalocsai s bácsi érsek is. Mosztonga mocsár dulásainak meggátlására a bácsi s deronyai határokon mintegy 1/4 mérföldnyi árkot csináltatott a Mosztonga lecsapolására, mely árok maig is Klobusiczky árok néven ismeretes*” (3. ábra).²⁹ Balogh leírása két ponton téves. Egyrészt Klobusiczky Péter 1821 és 1843 között volt kalocsai érsek, s a csatorna már sok évtizeddel korábban, a 18. század második felében is létezett. Valószínűbb, hogy Balogh az említett érsek egyik elődjére, Klobusiczky Ferencre gondolt, aki 1751–60 között viselte az érseki címet. Másrészt a kb. 3,6 km hosszú csatorna nem az egyébként is időszakosan lepadó, elmocsarasodó Mosztonga vizének elvezetésére készült, hanem ellenkezőleg, a víz utánpótlásának megoldására. Ezt nemcsak Karpe és Balla térképe erősíti meg, hanem egy 1787. évi térképvázlat is, mely a Mosztongán működő malmok vízellátásáról készült (4. ábra).³⁰ Ha a Klobusiczky árok valóban elvezette volna Bács és Dérnye határán a folyó vizét, akkor a Bácsból délre, Széplak pusztán épült érseki malom sem tudott volna működni.

A Klobusiczky árok későbbi birtoktérképeken is szerepel, így minden bizonnyal karban tartották a 19. században.³¹ A 20. század végén készült szerb topográfiai térképeken (1:25.000) is megtaláljuk, azonban szaggatott vonallal, felhagyott csatornaként jelölik. Az árok tehát a mai napig létezik. Felmerül a kérdés, hogy a 18. századi árok nyomvonala azonos lehet-e egy korábbi, középkori csatornával. Írott forrásokból bizonyos, hogy az újkor elején számon tartották a kalocsai érsekség középkori vízügyi építkezéseit. Bél Mátyás a lepusztult állapotú Bácsról meg is jegyezte, hogy a törökök „*elzárták azokat a vízvezetékeket, amelyeket a főpapok a Dunából vezettek oda a vár megerősítésére.*”³² Arról azonban, hogy az érsekség ismerte-e Váradi Péter érsek csatornájának pontos helyét, nincs adatunk.

Valószínű, hogy a török terjeszkedés, majd a magyar lakosság elköltözése, illetve pusztulása után Váradi Péter vízügyi építkezései megmaradtak, azonban a csatornát/csatornákat gondozás hiányában visszafoglalta a természet. A török kiűzése után, a 18. században a kalocsai érsekség

²⁷ *Fossatum, sive canalem inchoatum per quem Lacus Rét dictus cum Alveo Mosztonga conjungi posset pro commodo molendinorum in dominio erigendorum*”, azaz „árok vagy csatorna, amelyen keresztül a Rét nevű tó csatlakozik a Mosztonga folyóhoz, az uradalmi tulajdonban lévő malom működése érdekében.” KFL.VIII.2.a. No. 23: *Generalis delineatio dominii archi-episcopalis Bacsensis*. Michael Karpe, 1764.

²⁸ KFL.VIII. 2.a. No. 51: *Sylvarum pro conservatione destinata i. dominii Bács...* Antonius Balla, 1779. E térkép másodpéldánya *fossatumnak*, tehát ároknak nevezi (*fossatum pro canali...*), ám a felirat folytatása már nem olvasható sérülés következtében. A Vajásról részletesen, lásd PÁNYA 2020 és 2021.

²⁹ BALOGH 1866. 53.

³⁰ MNL OL S12 DivXIII No 88: *Plan die Laage der Bacher Széplaker Mühl nebst den cassirten Mühlen in Karavuchkova und Doroszlo an der Mostonga anzeigend*. 1787.

³¹ KFL.VIII.2.a. No 100 és 104: *Deronyer Aufnahms-Bogen von Forst zur Herrschaft Bacs gehörig/No I: zur Deronyer und No II: zur Bacser Waldrevier gehörig*. Karl Steiner, 1818.

³² BÉL 1982. 84.

számos alkalommal felmérte a Bács környéki birtoktestet. E térképeken azonban a Klobusiczky árkon kívül nem találunk olyan árkot/csatornát, mely összekötné a Duna árterét a Mosztongával. Ez alapján erős a gyanú, hogy a 18. században az érsekség felhasználta a már létező, valamilyen mértékben növényzettel (náddal, bokrokkal, fákkal) benőtt, középkor végén készült árkot.

A TELEPÜLÉS HELYRAJZA

Belső vár (latin *castrum*, *arx* / török *kale*)

Bács korai földvára valószínűleg a mezőváros nyugati szélén, a Mosztonga nagyméretű kanyarulatában épült fel az Árpád-korban.³³ E vár helyén alakult ki a késő középkorban a belső vár, valamint a külső vár/váralja település. Mai formáját Váradai Péter kalocsai érsek idején, a 15. század végén nyerte el.³⁴ A belső vár teljes területe kb. 0,7 hektár. Délről, a Mosztonga vizével feltöltött árok, a többi oldalról pedig a széles mederben kanyargó Mosztonga vette körül. A vár a vizesárok kialakítása után lényegében egy szigetté vált (5. ábra).

Evlija Cselebi szerint a várat „*Menucehr leszármazottai közül Jezsderbân építette. Magyar Bécsnek is nevezik. Számos államról államra átöröklődő ősi vár...*”³⁵ Ez a nyilvánvalóan mitológikus, kitalált személyekre hivatkozó bevezető pusztán a vár ősiségének és dicsőségének hangsúlyozására szolgál. Ezt követően azonban olyan valós információkat oszt meg Bácsról, melyeket majd egyéb forrásainkkal összevetve felvázolhatjuk annak térszerkezetét. Két fejezet-cím alatt ismerteti Bács egyes részeit, ám – ha figyelmesen követjük mondanivalóját – valójában három egységét különíti el a városnak:

„*A bácsi vár formájának leírása*” (der vaf-i eşkal-i kale-i Baç) cím alatt először a középkori erődtéményt (azaz a belső várat) részletezi. „*A vár egy Dunából eredő tó közepén áll. A négyszögletű erőd kapuja nyugatra nyílik, a várároknál vonóhidja van, melyeknél két hatalmas torony található, 8 darab ágyúval. A tornyok fazsindelyes kupolával fedettek. És a várban nincsenek házak, kivéve a várnagy, a helyettese, az imám, a katonazenészek és a tűzterek előjárójának a házat.*

„*És a vár közepén egy hatalmas torony, melynek belsejében a pokol bugyrához (çah-i Gayya) hasonló börtön van. A vilájet nagyjainak fogjait itt tartják fogva, az örök pedig örködnék felet-tük éjszakánként. A börtön környékén van Szülejmân Hân dzsámija, de régi forma épület. És a vár alsó része teljeséggel boltozatos formában épült, mivel mocsaras területen van. És a váron belül a tóra felügyelő, a világra rálátó hatalmas tornya van, ami megfigyelőhelyként szolgál... És a vár mérete körbemenve 700 lépés, ez lenne a magyar Bécsnek nevezett belső vár.*”

Mint azt az előző fejezetünkben bemutattuk, Evlija egyáltalán nem téved, amikor a várat körbe övező Mosztongát „*Dunából eredő tó*”-nak nevezi. Ahogy arról fentebb már szó volt,

³³ Esetleges korábbi létezésére egyetlen adat jöhet számításba: a Salzburgi Krónika 873-ban egy bácsi földvárat említ, ahol avarok, hunok és szlávok éltek. NIKOLA P. PIPERSKI: Crkva Franjevačkog Samostana Svete Marije u Baču Srednjem Veku/The Church of the Franciscan Monastery of the Blessed Virgin Mary in Bač in the Middle Ages. *Zbornik Narodnog Muzeja – Beograd*. XXIV/2 (2020) 20.

³⁴ HENSZLMANN 1870.; HORVÁTH 1987.; PFEIFFER 2019.

³⁵ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 136. A továbbiakban közölt idézeteknél már nem adjuk meg az oldalszámot, mivel minden Bácsra vonatkozó adat ezen az oldalon található.

az érseki munkálatoknak köszönhetően a várostól nyugatra található Duna árterületről egyenes csatornarendszer vezetett friss vizet a Mosztongába.

Következő, lényeges közlése arra vonatkozik, hogy a várban a várnagy (dizdar), kethüdán, imámon, müezzinen kívül csak a katonazenészek és tüzérek előjárója lakik (mehterbaşı, topçı başı), az övéken kívül más ház egyáltalán nem található. Ezek alapján ki kellene zárunk, hogy az első összeírásban, 1546-ban megnevezett dizdár városrésze azonos lenne a várral, ahol ekkor a várnagy lakik.³⁶ Csakhogy leírásából az is kiderül, hogy a várbörtönként funkcionáló lakótorony környékén van Szülejmán Hán dzsámija, ami egyértelműen azonosítható az 1578-as szandzsá-összeírásban említett állami dzsámi negyedével (mahalle-i cami-i şerif-i hassa³⁷), mely ekkor a többihez képest kisebb népességű, 43 hánéból állt. Elsőként megnevezett lakója éppen a várnagy, Mehmed el-dizdar, őt követi Abdüsszelám, a dzsámi hatíbja,³⁸ majd Mehmed kethüdá, éppen úgy, mint Evlijánál. Eszerint egy évszázaddal korábban a várórség mégis a várban lakott. A dzsámi elhelyezése megerősíti Sudár Balázs azon megállapítását, miszerint a fő imahelyet a település legvédehetőbb részén, a várban igyekeztek létrehozni, amit azonban zárva tartottak. Ugyanakkor biztosítani kellett a katonaság állandó hozzáférését, és ez a két elv általában ütközött.³⁹ Bács esetében egyrészt – Váradi érsek építkezéseinek köszönhetően – egy jól kiépített erődöt vehettek birtokba, másrésztől számtalan feljegyzés tanúsítja, hogy Eger, Gyula, Szigetvár végvári katonái Bácska területére törve portyáztak, így érthető válik a várórség két negyedének várbeli elhelyezése. Közel egy évszázaddal később, Evlija idejében azonban ez a fenyegetés már nem állt fenn, így ekkor tényleg csak a várnagy és néhány jelentősebb személy lakta.

Evlija „régí forma épület”-nek nevezi az imahelyet, ami annyit tesz szóhasználatában, hogy egy korábbi, középkori épület átalakításával hozhatták létre (6. ábra). Ez egyértelműen a várkápolna lehet, amelyet Bél Mátyás feljegyzéséből ismerünk: „Hajdan két templom volt benne [a belső várban], az egyik észak felé, a másik keleten. Az előző valamivel nagyobb volt, és a nép közös jámborságának volt szentelve, az utóbbi kisebb volt, és a főpap magánhasználatára volt rendelve. Ezen az oldalon hozzá közel építették azt a palotát, amelyben a főpap székel, amíg itt tevékenykedett. Mindkettő azonban rútol romokban fekszik.”⁴⁰ Henszlmann Imre 19. századi ásatásaiból ismerjük a kápolna jellemzőit: „A díszteremtől keletre köralakú torony emelkedik, melynek legmagasabb emeletét a várkápolna képezi.... Hihető, hogy itt, az isteni tiszteletet

³⁶ 1546-ban két, katonaság által lakott városnegyedből állt Bács. A várkapitány negyede (mahalle-i dizdar-i kale-i Baç) kizárólag nem-adózó várórséget tartalmazott. Köztük két érdekesebb személy tűnik fel: Iljász Bajezid, aki a döbröközi vár kethüdája, illetve Juszuf Hamza, aki pedig az ozorai vár kethüdája. Feltételezhető, hogy ők olyan szpáhik voltak, akik tímárbirtokot itt, a bácsi náhije területén birtak. Ezt követi a lovaskatonák kicsiny negyede (mahalle-i farisan). A két negyedben mindössze 33 személyt írtak össze (23+10), így a vár területén kényelmesen elférhettek. Esetleg utóbbi a szomszédos váralja negyedben helyezkedett el.

³⁷ Ezt a dzsámit egy 1592-ből, és egy 1619-ből származó birtokadományozási napló is úgy nevezi meg, mint a „megboldogult Szülejmán hán dzsámija a bácsi várban.” BOA DFE RZd 143: 641; BOA DFE RZd 419: 334.

³⁸ Abdüsszelám életútja jól követhető deftereink sorában: 1570-ben és 1578-ban is a dzsámi hatíbja (dzsámialkalmazott, a pénteki fohász [hutbe] előadója). 1578-ban a Bácsból északra fekvő Radinci (középkori Rád) nevű rétét birtokolja, mely a Vajszkáról jövő út és a Mosztonga között terült el. 1592-ben halt meg, amikor fia, Muszlihuddin örökölte az imám és hatíb címet. Utóbbi közlésből kiderül, hogy egy személyben látta el, a hatíb és az imám funkcióját. BOA DFE RZd 143: 641.

³⁹ SUDÁR 2014. 63.

⁴⁰ BÉL 1982. 88.

végző személyeken kívül, csak a vár ura előkelő vendégeivel foglalt helyet, az őrség és cselédség pedig csak lent az udvaron vett részt.”⁴¹ A Bél által „északiként” említett templomnak vélt épületre a Szent Pál templom kapcsán később térünk ki.

Bél Mátyástól néhány további részletet is megtudunk a várról. Bácsi beszámolójában leír egy kutat, melyet a helyiek állandó vizűnek tartottak: „A sáncon túl a kapu előtt van egy állandó és bő erű kút, amely ezenkívül jó ízű és igen hideg vizű, jóformán nincs is sehol ezen a vidéken jobb.” E kút a belső vár legkülső kapuvédnművében létezett: „Egy fal zárja körül ezt a kutat egy elég erős bástyával, amelyen keresztül bejárat vezet a belsőbb kapuhoz. A bejárat fölött a falba illesztve egy kő van a kezében kardot tartó Szent Pál szobrával és a püspökség címerével, amely még ma is szemébe tűnnek a bemenőknek.”⁴² Utóbbiról beszámol Csáky Imre érsek is egyik levelében, melyben arról ír, hogy a császári bizottság még a jelentéktelen Bácsot is elvette volna az érsekségtől, „ha a szétrombolt székvárbán a kapu fölött márványba véssett érseki címer nem nyújtott volna egy igen ősi bizonyítékot.”⁴³

Az 1578-ból származó összeírásunk szerint a törökök jól megszervezték a vár és környezete karbantartását: öt falu, nevezetesen Gorna Vajinda (középkori Vajonta), Iszveti Duh (Szentlélek), Szentgyörgy (újkori Parabuty), Kis Sapina és Jobadzsa falvak feladatául jelölték ki a vár tornyainak és hídjainak javítását. Ezen felül a Mosztonga két hídjának és a „palánkokon belül a régi temető”⁴⁴ közelében az utcai hidak” javítását. A palánkokkal kapcsolatos rész azonban már a következő városrészhez, Evlija külső városához kötődik.

Váralja negyed (latin *arcenses* /török *birun*)

A belső vártól délre, a Mosztonga kanyarulatában kb. 800 méter hosszú és 300 méter széles területen alakult ki a késő középkorban egy megközelítőleg kelet–nyugati irányú utca.⁴⁵ Keleti felét egy, a Mosztonga vizével feltöltött árok képezte. A bácsi érseki uradalom 1754-es, majd 1784-es összeírásában váraljaként (*plaga arcensis*) szerepel és a mezővárostól különálló egységként kezelték.⁴⁶ Balla Antal térképe is *arcensisként*, míg a várat tőle északra *rudera arces* néven tünteti fel.⁴⁷ Szerbül e városrész *Podgrađe*, azaz váralja néven ismert.

Valószínű, hogy a török kor előtt, a 15–16. század fordulóján erődítették meg palánkfalal. Evlija Cselebi is említi sövény palánkját, mely a 17. század végi ábrázolásokon látható (7–8. ábra): „[Földdel] töltött sövény palánk falazatú, de felettébb szilárd és erősen megépített. Azonban az idő múlásával helyenként megrogyadozott, birodalmon belüli terület [ic ildir] mondván az uralkodók nem javították ki. Ennek a városnak a kerülete 3060 lépés. Az ezt körülvevő terület szintén a belső vár nádasának és mocsarának tava. Csak egyik oldaláról van út hozzá. Csak két kapuja van, ezek egyike déli oldalról a külső városra [taşra varoşa] nyílik. Másik kapuja a sarkcsillag

⁴¹ HENSZLMANN 1870. 53–54.

⁴² BÉL 1982. 89.

⁴³ KATONA ISTVÁN: *A kalocsai érseki egyház története*. II. Kalocsa, 2003, 124.

⁴⁴ A defter itt a *makbere* „sírhely, temető” szó többes számú alakját használja (*makabir*).

⁴⁵ „Ezen a kapun belül terül el egy 35 házból álló utca – általános nevén vár – melynek végén láthatók a tisztes omladványok...” BALOGH 1866. 57.

⁴⁶ HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 171. – No. 001.

⁴⁷ KFL.VIII.2.a. No 51: *Sylvarum pro conservatione destinata i. dominii Bács*... Antonius Balla, 1779.

irányában a szőlőkre és kertekre nyílik.⁴⁸ És e városban összesen 200 emeletes és földszintes, deszkázott udvarú, kerámia-cserepes díszes háza van, többségük téglá és kő falazatú.”

Térképeink szemléletesen mutatják, hogy ezt a városrészt, mely a várhoz délről csatlakozott, szintén a Mosztonga tószzerűen kiszélesített és felduzzasztott kanyarulatai veszik körbe. Fontosak a szerző által használt kifejezések: perzsa szóval *birunnak* (külső) nevezi e településrészt („A külső város alakjának dicsérete” /*sitayış-i eşkal-i varoş-i birun* fejezetcím alatt), míg a keleti oldalra nyíló kapun túl egy másik külvárost említ, de ezt a szövegben végig a török *taşra* (szintén kül-, külső) szóval illeti. A defterek városnegyedeivel való beazonosításhoz fontos részletekkel folytatja: „És összesen ... *mihrábja*⁴⁹ van [a szám helyét nyitva hagyja]. A piac kapuja belső részén *Mütedejjin Pasa dzsámija*⁵⁰ mellett van a *mahkeme* [kádi bírósága, *mahkeme-i hakimü 'ş-şer*]. Azonban e városban egyáltalán nincsenek boltok, hán, fürdő, imáret, medresze...” A piac kapu azonos lehet a ma is álló, egy emeletes középkori kaputoronnyal, melyet a helyiek *Şiljak* néven emlegetnek. Ennek második szintjét az újkorban bontották el.

A vár karbantartására kirendelt falvak kötelességei között már utaltunk arra, hogy e negyedben egy temetőt említenek 1578-ban („palánkon belül a régi temető közelében”). Ez leginkább a várnép számára szolgálhatott temezkezési helyül, melyet a török tovább használhatott. Későbbi forrásokból nem ismert.

Evlija szerint a ma is álló piac kapu vár felé eső belső oldalán volt a 17. században egy dzsámi, amelynek névadóját *Mütedejjint* nem ismerjük más forrásból. Mivel azonban mellette van a bíróság, így a 16. századból származó defterek városnegyedei közül a régi bíróság városnegyedével (*mahalle-i eski mahkeme*) azonosítható. E negyedet 1570-ben és 1578-ban is említik. 1570-ben a bíróság mecsetjének negyedeként említik (*mahalle-i mescid-i mahkeme*), ezért felvetődik, hogy ez a mecset Evlija idején már dzsámiként működött és így azonos lehet *Mütedejjin Pasa* imahelyével. Bács negyedei közül csak itt találunk tímárokat (*debbag*), 1578-ban hármat is. E mesterség művelői számára alapfeltétel a víz, így a váralja negyeddal való azonosításunkat erősíti a tímárok jelenléte.

A negyed 18. századi állapotáról Bél Mátyás leírása fest szemléletes képet: a várhoz „egy hatalmas szabad tér csatlakozik, amelyet hajdan fál övezett, és amelybe a város felől egy hídon át a kapu nyit bejáratot. Itt a törököknek régi és olyanféle kis épületeik voltak, amelyek az örök részére voltak alkalmasak, de ezek az idő vasfogától lerombolva hevernek.”⁵¹ E városnegyed a 18. századi térképeken előbb néhány romos épülettel jelenik meg, a későbbiekben pedig a ma is látható ~36 teleknyi városrészszel azonos (9–11. ábra).⁵² Keleti vége a 19. században jelentős átalakuláson ment át, itt építették fel a ma is látható kálváriát,⁵³ melynek munkálatai során középkori épülmарadványokat nem találtak. Ez erősíti azt a feltételezést, hogy *Mütedejjin Pasa* említett dzsámija nem egy középkori templom, különösen pedig nem az érsekség főtemploma átalakításával jött létre.

⁴⁸ A 18. században itt a Nevolin nevű kaszáló feküdt. KFL.VIII.2.a. No 80: Bács bel- és külterületének felmérési térképe. Franciscus Ulmann – Antonius Bauer, 1820.

⁴⁹ Mihrab: falifülke, mely a mekkai Kába szentély, azaz a kibla irányát jelzi az imádkozóknak. Evlija a mihrábbal rendelkező imahelyekre – dzsámikra és mecsetekre – hivatkozik a szóval.

⁵⁰ Karácsonnál Metin Pasa. *Evlija Cselebi török világotutazó magyarországi utazásai 1664–1666*. 217.

⁵¹ BÉL 1982. 89.

⁵² “1854-ben a vár nevezetes része 30 házzal leégett.” FRIDRIK 1878. 201.

⁵³ 1840-ben szentelték fel, a város szélén, a Tovarisevoba vezető út mellett álló régi kálvária helyett. BALOGH 1866. 114.

A MEZŐVÁROS (OPPIDUM/TAŞRA BÜYÜK VAROŞ)

A váralja negyed keleti szomszédságában, a Mosztonga kanyarulatát átvágó csatornától keletre alakult ki a középkori mezőváros legnagyobb részét képező városnegyed. Evlija Cselebi „külső nagy város”-ként (*taşra büyük varoş*) nevezi meg. Szerkezetére, kiterjedésére az írott és a képi/térképi források alapján lehet következtetni. Bács legkorábbi, részletes térképei a 19. század első felétől maradtak fenn (12–15. ábra). Ezeken jól kivehetők a mezőváros szerkezetét meghatározó főbb utcák, valamint a körülöttük kialakult telekcsoporthok. Látható, hogy a város ezen részének gerincét egy északkeleti és egy délkeleti utca képezte. Nevüket a középkori források pusztulása miatt nem ismerjük. Az elnagyolt, azonban helyszíni megfigyeléseken alapuló 1697. évi ábrázolásokon is kivehető e két utca vonala (7–8. ábra). A déli utca (mai nevén Trg Dr Zorana Đinđića, illetve ennek folytatása a Maršala Tita) valószínűleg a ferences kolostor környékéig terjedt ki, s hossza mintegy 400–450 méter lehetett. Számos magyarországi példa igazolja, hogy a koldulórendi monostorok legnagyobb részét a települések szélén épültek fel.⁵⁴ Valószínű, hogy Bács esetében is hasonlóan történt, s a város beépítetlen peremén emelték a ferences kolostort. A délkeleti utca déli szomszédságában sűrűn beépített, apró telkes, sikátorokkal tagolt negyed létezett a 18. században. Az 1697. évi térképeken is kivehető ezen városrész elnagyolt ábrázolása. Valószínű, hogy itt, a mai Fruškogorska és a Kej Matije Bujaka utcák környezetében is létezett a kora újkorban – s talán a késő középkorban – egy városrész. Az északi utca (ma JNA, azaz Jugoslovenska narodna armija utca) az 1697. évi térkép ábrázolása alapján a piac kaputól északkelet felé, a Mosztonga éles kanyarulatáig terjedt ki, s mintegy 700–800 méter hosszú lehetett. Feltételezhető, hogy az említett két utca nyomvonala a középkor óta változatlan.

Evlija Cselebi leírásában a váralja negyed keleti szélén állt a „piac kapuja” (*çarsu kapusu*). E kaputól nyugatra az előző fejezetben említett zsúfolt, rövid utca létezett, így ott nem fért volna el a névadó piac. Evlija szerint ott boltok sem voltak a látogatása idején. Megemlíti ugyanakkor, hogy a külső nagy városban egy régi és egy új piac is található. Valószínű, hogy a település fő piactere a kaputól keletre, az északi és a déli utca által közrefogott területen létezett. Egy 1518-ból származó, adásvételi ügyet tárgyaló oklevél említ egy piactérre néző telket, melyet két oldalról a település házsorának telkei határoltak.⁵⁵ Azt ugyan nem tudjuk meg, hogy az említett telek és a piac hol feküdt 1518-ban, az azonban egyértelmű, hogy a piac a városias, sűrűn beépített területen működött.

A településről fennmaradt kora és késő középkori forrásokból ismerünk néhány épületet, mely valószínűleg a mezőváros szívében, a piactér környezetében létezhetett. Egy korai, 1234. évi iratban említik a település ispotályát.⁵⁶ Jagelló Zsigmond 1500. évi útinaplójából arról értesülünk, hogy patika működött a mezővárosban.⁵⁷ A település rangját jelzi, hogy aranyműves ötvösök céhe is jelen volt a 15. században, melynek egyik tagja, Balázs mester egyúttal a város

⁵⁴ ÉDER 2009. 137–138.; MÓDY 2006. 144.; JANÓ 2000. 136.

⁵⁵ 1518: DL 36814: „*quandam domum in teatro Bachiensi, inter domos providorum Stephani Zabo a dextris, et Michaelis Pynther a sinistris habitem*”, azaz egy bizonyos ház a bácsi piacnál, melyet jobbról Szabó István, balról pedig Pintér Mihály telke határolt.

⁵⁶ AUGUSTINO THEINER: *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia I.* Roma, 1859. 124. „*Hospitale in territorio Bachiensi ad receptionem infirmorum et pauperum de propriis bonis construxerit.*”

⁵⁷ 1500: HOROGSZEGI – RÁBAI 2005. 45.

bírája volt.⁵⁸ E szórványos adatok alapján egy gazdag kisváros képe bontakozik ki. Valószínű, hogy a polgárok és a különféle mesteremberek mives házai közül több is megmaradt a hódoltság korában. Evlia Cselebi szerint „...ebben a város(rész)ben 200 szőlős és kertes, földszintes és emeletes, széles, tetszetős ház van, mind cserepes és a bég szerája e városnak egy kiemelkedő építménye. E városrész azonban nincs palánkvárral körbevéve, mivel a határvidéknek ez nem része, így erős falat sem vontak köré.” A fentiekből nyilvánvaló, hogy ez a város legnagyobb, és legnépesebb része, a tulajdonképpeni középkori mezőváros.

Az itt említett bég szerájával, azaz a szandzsákbég lakóhelyével kapcsolatban érdemes figyelemmel kísérni Evlija további megjegyzéseit: Bács „Szülejmán Hân tahrırja szerint az egri vilájetben a szegedi szandzsákbég székhelye a törvény szerint.” Könyvében máshol is megemlékezik róla, hogy a szegedi bég hol Szegeden, hol pedig Bácsban lakott.⁵⁹ Ez lehet annak a magyarázata, hogy főleg a 17. században már az egész Szegedi szandzsákra olykor Bácskánaként utalnak.⁶⁰ A bég számára előnyösebb lehetett a népes, magyar lakosságú Szeged helyett egy szerényebb méretű, ám a birodalomhoz hűségesebben viszonyuló, délszláv lakosságú településen fenntartani a rezidenciáját.

Evlia Cselebi feljegyezte, hogy „E városrészben összesen 8 mihráb van. A legnagyobb a régi dzsámi [Eski cami] amely azelőtt egy nagyobb kolostor [deyr] volt. A hódítás után Szülejmán Hân alakította át dzsámivá. Hossza 40 lépés, szélessége teljes 30 lépés. A régi időkben harangtornya volt, mely most a Muhammed-hívőket szólító torony [azaz mináret], ám e mináre csúcsán az isztanbuli bosztándzi fejfedőjéhez hasonló ólomborítású fedeje van.” „Szülejmán Hân amikor meghódította Bács várát ebbe az egykor templomként szolgáló dzsámiba sok ezer hitetlen minden vagyontárgyukkal és gyerekeikkel bezárkóztak és 7 napig harcoltak, sok ezer gázi halt vértanuságot, végül a 8. napon a templom meghódított, sok ezer fogoly és sok ezer erszény értékű vagyon zsákmányoltatott...” Ezt a mohácsi csatát követő epizódot a kortárs török történetírók is megörökítették, így Dzselsádzáde Musztafa és Kemálpasazádé is. Evlija rájuk támaszkodva ismerteti a történeteket, ugyanakkor az sem zárható ki, hogy látogatásakor még elevenen élt annak emléke.⁶¹ Dzselsádzáde szerint „A Tuna partjához közel volt egy Bads néven ismeretes város, mely a vereséget szenvedett királynak nagy városa vala; volt egy nagy temploma az ördögök imáadására, telve a gyeheknárra való bálványaival. A szerencsés hadsereg ezt, a pokollal egy helyen álló várost kirabolta, lakosai közül a férfiakat leölte, a nőkből számtalan sokat kézre kerített s egyéb zsákmánynak is nem volt száma és határa. A lakosok színe-java ama templomba zárkózott, mely akkora volt, mint egy vár. A bezárkózott kutyák ikindiig [délutáni imaidő] harcoltak a győzelmes sereggel s mivel az átkozottaknak puskáik voltak, belülről igen sok muszulmánt vértanúvá tettek, ikindi után megnyílt a győzelem kapuja: a hit harcosai ezt a templomot is szétrombolták s számtalan foglyot ejtettek és határtalan zsákmányt nyertek.”⁶² A bácskai keresztények kemény ellenállásáról szóló leírásban a templomra vonatkozó

⁵⁸ 1512: DF 278657, DF 278659, lásd még GYÁRFÁS 1912. 187–189.; PFEIFFER 2019. 312–313.

⁵⁹ Kânûn üzere kâhice Segedin beği bunda ve kâhice Baç kal'asında sâkin olur. Evliyâ, Seyahatnâme, 139.

⁶⁰ Segedin nam-ı diğeri Baçka (Szeged másnéven Bácska). BOA KK 266: Rü'us defteri az 1630-as évekből. Ezúton köszönjük Sudár Baláznak, hogy felhívta a figyelmünket erre az adatra.

⁶¹ PFEIFFER 2017. 87–88. Pfeiffer mindkét író történetét közli, elhelyezve az eseményt a török sereg bácskai pusztításainak sorában.

⁶² THÚRY 1896. 170.

rész érdemel különös figyelmet. A történetírók szerint elég nagy volt ahhoz, hogy jelentékeny számú menekült zárkózhasson be, sőt megfontolandó az „akkora volt, mint egy vár” kitétel is. Egyértelműen a ferencesek templomáról lehet szó, melyhez zárdá csatlakozott.⁶³ A bácsi várat feltáró Henszlmann Imre szerint „a zárdát is inkább erődül használták; mert Bács hajdan nagy erősített tábor volt, miből a vár és a Ferencziek zárdáján túl felmaradt sáncznyomok egész napjainkig fenmaradtak.”⁶⁴ Sajnos az újkori beépítések és a tereprendezések miatt ma már nem láthatók a Henszlmann idejében még létezett sáncok, egyes elemeit azonban egy 1820-ban készült térképen felfedezhetjük.⁶⁵ Bács 1697. évi ábrázolásán látható a kolostor egykori kerítőfala, melyhez minden bizonnyal kerítőárok is kapcsolódott. Ezek együttesen kelthették a Dzselálzáde által említett várszerű megjelenést.

Henszlmann azt is feljegyezte, hogy a szentély déli oldalán álló toronyról azt állítják a helyiek, hogy régen sokkal magasabb volt, s hogy felső részét állapota miatt le kellett hordani.⁶⁶ Ez lehet az Evlija által leírt harangtorony és talán épp mináret-szerű kialakítása miatt bontották vissza, kijavítás helyett, hogy eltüntessék annak török mivoltát (a bosztándzsik hegyes fejedője tényleg hasonló a mináretek végződéséhez⁶⁷). Mihrábja az épület déli falának vizsgálata közben került elő 1978-ban. A dzsámivá alakított templom mellett törökkori temetőt tártak fel.⁶⁸

További templomok vonatkozásában Benlich Máté vizitációs jelentésére támaszkodhatunk: 1653-ban Bács területén (*terra di Bac*) három mecsetté alakított templomot említ, melyek Szent Lőrincről, Szent Istvánról és Szent Rókusról vannak elnevezve.⁶⁹ Ezek közül csak az utóbbit ismerjük és tudjuk elhelyezni más forrásaink alapján. A ferencesek zárdájában található egy kötet, *Protocollum conventus bacsiensis FF. min. observantiae provinciae S. Joannis a Capistrano*. E leginkább krónikának tekinthető feljegyzés 1717. évvel kezdődik és 1822-vel végződik. A *De antiquitate et moderno statu conventus bacsiensis* fejezetcím alatt ismerteti röviden a Bácsban található négy templomot:

„...négy templom maradt félig lerombolva. Az első magában a várban volt, a püspöki kápolnával együtt, amely a püspököket és a kanonokokat is szolgálta a szent napirend érdekében. A második kevéssel a vár előtt, a város irányában található, s Szent Rókusnak nevezik. A harmadik [templom] negyedórányira a vártól kelet felé, az erdőnél található, mely Szent Péter apostol után

⁶³ HENSZLMANN 1870. 85–86. A zárdát a török időkben bosnyák szerzetesek lakták, akik Gradovárból származtak (lásd a 68. lábjegyzetben). A Rákóczi szabadságharc idején felgyújtották. A ferences templomra és zárdára részletesen lásd: PIPERSKI 2020. 9–31.

⁶⁴ HENSZLMANN 1870. 87.

⁶⁵ KFL.VIII.2.a. No 80.

⁶⁶ HENSZLMANN 1870. 88.

⁶⁷ Lásd az ábrát a bosztándzsikról: SUDÁR 2014. 151.

⁶⁸ STANOJEV 2019. 283.

⁶⁹ *In questo Bac con le ville attorno è una parochia sotto il convento di Sancta Maria di Gradouuarh, è parochia un padre di San Francesco di minori osservanti. In questa parochia sono tre chiese, doe di mura, coperte con l'asse al presente, una novamente coperte in Buchino per nome San Giovanni Baptista, seconda Sancta Maria della Assumpta, fra breve tempo l'asse restaurarano, della terza le mura solamente sono per nome San Francesco. In questa terra di Bac sono altre tre chiese fatte muschie: San Lorenzo, San Rocho, San Stefano. Questo parochia administra qui sanctissimi sacramenti con ogni edificazione, si trovano utensili necessarii diversi per il sanctissimo sacrificio della messa...* TÓTH 2005. 2178.

van elnevezve.”⁷⁰ (A leírás negyedik temploma a ferences templom). A feljegyzésben szereplő első templom a várról szóló fejezetben említett érseki kápolna. A második a Szent Rókus kápolna, mely a vár előterében, a mezőváros irányában feküdt. Ennél pontosabb helymeghatározást ad a templomról a Patatic Ádám kalocsai érsek halálakor, 1784-ben az érsekség bácsi uradalmáról készült összeírás: „...a vendégfogadónál, nyugati irányból a Mosztonga folyó partján találhatóak némely kiemelkedő romok, ahol az egykori Szent Rókusra hivatkoznak megbízható források.”⁷¹ Az említett *diversorium*, azaz vendégfogadó helye ismert a Karpe-féle térkép városábrázolásán: a mezőváros legnyugatibb részén, a váralja negyed bejáratát képező piac kapu mellett található. Az uradalom leírása ezt követően a ma is álló török fürdő (lásd alább) részletezésével folytatódik, így a templom elhelyezkedését ehhez köthetjük. A harmadik, Szent Péterről elnevezett templom alapjait Henszlmann a várostól délkeletre fekvő köztemetőben vélte megtalálni, sőt azt egyenesen a mezőváros középkori székesegyházával azonosította.⁷² Ásatásának folytatását azonban a sírok nem tették lehetővé, az előkerült falmaradvány alapján még az épület alaprajza sem állapítható meg.

Összefoglalva a település templomairól fennmaradt adatokat, több épület helye tisztázódott, azonban számos épület esetében kérdések merülnek fel. A várban található érseki kápolna, valamint a ferences kolostor minden forrásból egyértelműen azonosítható. A Benlich-féle vizitációs jelentésből és a 18. századi adatokból tudjuk, hogy állt egy Szent Rókus kápolna is a város nyugati szélén. Utóbbi forrásból értesülünk két további templomról (Szent Lőrinc és Szent István), melyekről azonban semmilyen topográfiai adattal nem rendelkezünk. Lehetséges, hogy egyikük azonos az újkori Szent Pál templom mellett fekvő paticsfalú, gerendavázas görögkeleti templommal. A ferences protokollumból ismert Szent Péter templom esetleges azonosítására egy másik lehetőséget is felvetünk. Török forrásaink Bács keleti szomszédságában, Derzs területén 1570-ben említenek egy Szentház nevű templomromot (*kilise-i Senthaz*). Ezt ekkor egy Rizá dede nevű szerzetes használta csiflik-majorságként. Felvetődik az egykori derzsi prépostsággal való azonosítása. Derzs nevét a Derzsanszka bara nevezetű mocsár örizte meg.⁷³

A piactér közelében, a külső vár kapujával szemben, a várárok mellett található a török fürdő (ma Kej Matija Bujaka utca északi vége), melyet Evlija Cselebi „*két halvetes*”⁷⁴ kicsi fürdő”-ként ír le. A maradványait feltáró Henszlmann eképpen helyezi el fekvését: „*Bácsban török maradvány csak kettő van, t. i. egy fürdő-rom, mely szemközt a vendégfogadóval és közel a hajdani, a Mosztonga árkával körülvett város kapujához áll. A fürdő kicsiny, de meglehet, hogy hajdan nagyobb volt, semmiben sem különbözik a közönséges kisebb fürdőtől.*”⁷⁵ A fürdő elhelyezése alighanem szándékos volt: a piac kapu belső oldalán található Mütedejjin Pasa dzsámijához és a külső, keleti oldalán található – feltehetően templomból átalakított – imahelyekhez igazodva szolgálhatta a hívők napi ötszöri imádkozásához kapcsolódó rituális tisztálkodását.

⁷⁰ „ubi etiam quatuor Ecclesiae semī dirute remanserunt. Prima in ipsissima Arce una cum sacello Episcopali quae inserviebat tam Episcopo, quam Canonici ad Sacra agenda. Secunda paulo ante Arcem versus oppidum extat, quae S. Rochi nuncupatur. Tertia vero uno quadrante ab Arce distat versus orientem prope Sylvas, quae S. Petri Apostolorum Principis denominator. Ab hac Arce in oriente medio circiter quadrante horae in piano situs est conventus noster penes antiquissimam harum quandam quatuor Ecclesiarum.” HENSZLMANN 1873a. 89–90.

⁷¹ HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 171. – No. 001/501: „penes diversorium hoc ad partem occidentalem in ripa fluvii Mosztonga sunt nonnulla prominentia rudera, ubi condam Capella S. Rochi fuisse fidedigne refertur.”

⁷² HENSZLMANN 1873a. 89–90.

⁷³ KFL.VIII.2.a. No 80: a mocsár déli végénél, mely Bács városa keleti határán található, a térkép egy keresztet jelez.

⁷⁴ *Halver*: fürdőfülke a török fürdőkben.

⁷⁵ HENSZLMANN 1870. 90; 1909-es feltárásának eredményeit bemutatja: GUBITZA KÁLMÁN 1909.

Ezek után tekintsük át a szandzsákösszeírások azon információit, melyek a mezővárosra vonatkozhatnak. Mint bemutattuk, az 1546-os defter két, várórség által lakott negyede (*mahalle-i dizdar-i kale-i Baç, mahalle-i farisan*) a várhoz, esetleg váraljához köthető. Egy piciny – mindössze 5 hánéből álló – harmadik negyed is említenek ekkor: név nélkül, „a hitetlenek negyede”-ként (*mahalle-i gebran*). Ez a balkáni szláv lakókból álló negyed itt, a külső városban lehetett, egyúttal jelzi, hogy a Mohácsot követő pusztítás után a polgári lakosság még nem tért vissza Bácsba.

Következő defterünk, az 1560-as összeírás – bár nem nevezi meg a negyedeket – már összetettebb képet mutat. A muszlimokat ekkor 101 személy képviseli, akik azonban nem katonák, hanem mind földművelésből élő adózók. Ha előbbi felvetésünk alapján a vár környékén élt az őrség (akiket most – a defterek általánosabbnak tekinthető gyakorlatával összhangban – meg sem említenek), akkor ők a legkülsőbb városrészben élhetnek, azaz a fal nélküli mezővárosban. Őket követi a bácskai cigányok (*koptiyan-i Baçka*) csoportja (10 név). Láthatólag két csoportból álltak: a muszlim nevet viselők fölé egy bizonytalan, többféle olvasatot is lehetővé tevő megjegyzést tettek, amit nem tudunk másként értelmezni, mint hogy az a származásukra utal, *suriya 'i*, azaz szíriai. A szláv nevet viselők fölé pedig *haddad*, azaz kovács megjegyzés került, ezt az értékes mesterséget az oszmánok adómentességgel honorálták. Az őket követő hitetlenek száma jelentősen nőtt, 24 *hane*, de összesen 32 név. Ráadásul egy érdekes jelenségre figyelhetünk fel: egyes keresztnevek magyar származásra utalnak. Miklós, Imre, András – talán az elmenekült lakosok közül térhettek néhányan haza. Hasonló jelenséget tapasztaltunk a Bácstól északnyugatra fekvő Nagy Szonta (középkori Szond) mezőváros esetében is. A század derekén készült fejadódefterben kizárólag szláv lakói vannak, később azonban valamennyi magyar lakó visszatért, s azokat 1560-ban, 1570-ben és 1578-ban jegyzékbe is vették.⁷⁶ Bács esetében azonban hozzá kell tenni, hogy a későbbi defterekben újra eltűnnek a magyar nevet viselők, ami utalhat a beolvadásra, illetve a visszatérők elköltöztetésére is.

A következő szandzsákösszeírás, 1570-ben, már egy térszerkezetében differenciáltabb, tipikus balkáni oszmán várost mutat, melyet ennek megfelelően az arab *kasaba* szóval illetnek. Négy név szerint megkülönböztetett negyedek találunk (*mahalle-i mescid-i Mahmud Paşa / Mahmud pasa mecsetének negyede, mahalle-i mescid-i Keçeci Mehmed / Nemezkészítő Mehmed mecsetének negyede, mahalle-i mescid-i kilicci / kardkészítő mecsetének negyede, mahalle-i mescid-i mahkeme / bíróság mecsetének negyede*), melyek közül az utóbbit Evlija leírása alapján a váraljához tudtuk elhelyezni, a többi viszont valószínűleg a mezővárosi részen létezett. Lakóik kizárólag adómentes muszlim katonák és kézművesek.⁷⁷ A negyedek után összeírtak 61 földművelő muszlimot,⁷⁸ valamint a cigányok és hitetlenek kisebb közösségét, róluk nem derül ki hol lakhattak, de sejthető, hogy szintén a fal nélküli külvárosban.

Utolsó összeírásunk, az 1578-as nyújtja a legteljesebb képet: ekkor már 6 városrész létezett, az előbbieket mellett a nemes dzsámi negyede (*mahalle-i cami-i şerif-i hassa*), valamint Ali bég dzsámijának a negyede „a kaszabában” (*mahalle-i cami-i Ali beğ, der kasaba-i m.*). Fentebb szó volt arról, hogy előbbi nevében a nemes dzsámi a várkápolnával azonosítható, negyede

⁷⁶ FÓTI – PÁNYA 2022.

⁷⁷ Lásd részletesen Hegyi Klára tanulmányában: HEGYI 2002. *passim*.

⁷⁸ Nem meglepő, hogy a földet művelő muszlimok közül két, markánsan beazonosítható nevet 1578-ban a náhije legnagyobb muszlim falujában Gyenősfalun (középkori Dienesfalva, Futak északi térségében) találunk meg. E falut kizárólag törökök lakják és a maga 92 hánéjével nagyobb mint például a 46 hánéjával városnak nevezett Kuzsdin (Kisdivásárhely) a titeli náhijében.

pedig lényegében az egykori érseki várat foglalja magában. Az 1560-as és 1570-es összeírásból kihagyták a nemes dzsámi negyedét, joggal, ekkor ugyanis csak az adózó muszlimokat vették jegyzékbe. Az adómentességet élvező katonaságot – így lakhelyüket is – kihagyták. E negyed megbecsültségét és rangját jelzi, hogy 1578-ban a többi előtt említették. Dzsámijáról két birtokadományozási napló bejegyzésből és Evlijától is tudjuk, hogy maga Szülejmán alapította. Ezt követi a másik dzsámi rangú imahellyel rendelkező negyed, Ali bég dzsámijának mahalléja, melyről viszont a defter elárulja, hogy a kaszabában, tehát a balkánias polgári városban található. Sudár Balázs az öt fős személyzete alapján ezt tartja a település legrangosabb imahelyének.⁷⁹ Alapítójának Ali szegedi bégnek a szeráját Evlija leírása alapján a legkeletibb külső városban helyezték el. Itt állhatott maga a dzsámi is: mivel Bács 17. század végi ábrázolásai nem mutatnak török építésű dzsámit, a 19. századi ásatások sem tártak fel ilyet, így feltételezhetjük, hogy a rangos építmény a ferences templomban működhetett. Ezt Evlija „régí dzsáminak” (Eski cami) nevezi és Szülejmánnak tulajdonítja, ám vannak olyan érvek, melyek megkérdőjelezzik szavai hitelességét. Evlija talán régi mivoltának köszönhetően köti az uralkodóhoz, az időben közelebb álló defterek azonban nem ismernek egy másodikat, a kinti kaszabában álló és Szülejmánnak tulajdonítható állami dzsámit. Azokban csupán két dzsámi rangú építmény van: a várban található negyedé, és Ali szandzsákbégé. Az uralkodói imahelyek személyzetében bekövetkezett változásokat a rúznámce defterek rögzítik, ezek azonban Eszki dzsámit nem ismernek. Ez a tény arra enged következtetni, hogy magánalapítványról van szó. Alapítója, a boszniai Szokollu család egyik ágához tartozó Kara Ali bég 1570 és 1572 között, valamint 1583-ban állt a szandzsák élén. 1572-től 1576-ig Esztergom, majd saját bevallása szerint 15 éven keresztül Fehérvár bégje volt.⁸⁰ Mindenkorai ház-birtokán kívül rendelkezett egy, a szolgálati helyétől függetlenül birtokolt csiftlik-birtoktesttel is a bácsi, kisebb részben zombori náhijében (ennek elemei: Futak, Kalos pusztá, Csúza rétje, Páka pusztá, Telek Szivács, Csirvena Csirkva, Felity Kis Kacsoda pusztával, Kis Telek, Kolozsír [recte: Kolozsrív] másnéven Bukin). Pecsevi feljegyezte róla, hogy Esztergom 1595-ös ostromához bácsi otthonából sietett. Testvére, Malkocs szegedi alajbég volt. Egy olyan határbég dinasztjáról van szó, mely Bácsot tette meg székhelyül. Egy rúznámce-bejegyzés szerint 1664-ben a város déli előterében található Felityet a nép így nevezte: „a megboldogult Kara Ali szandzsákbég csiftlikje néven ismeretes föld és erdő.”⁸¹

Ez a háttér tette lehetővé Ali bég dzsámijának működtetését. Az a tény, hogy 1570-ben még nem szerepel a szandzsákösszeírásban, könnyen magyarázható: valószínűleg ide zárkóztak be 1526 őszén az ellenálló magyarok és jelentékeny mértékben megrongálódhattak. Az Evlijánál szereplő *eski* (régí) jelző is általában arra utal útleírásában, hogy az épület még a hitetlenek idejéből származik. Újjáépítését és a negyed benépesülését követően válhatott 1578-ra a legjelentősebb, öt fős személyzettel rendelkező imahellyé. Ez az egyetlen imahely a városban, ahol két müezzín is szolgált, ami erősíti feltételezésünket, hogy a ferences templommal azonos, melynek harangtornyát minaretté alakították. Mihrábjá és más török faragványok ma is bizonyítják, hogy dzsámiként funkcionált. A két dzsámit követik a mecsetekről elnevezett városnegyedek, melyek megegyeznek az 1570-ben felsoroltakkal.

⁷⁹ SUDÁR 2014. 148.

⁸⁰ KARÁNCSON 1916. 83–84.; FÓTI (megjelenés alatt).

⁸¹ BOA DFE RZd 786. 230: *Felit' nezd-i kasaba-i Bac, tabi-i mezbür, sabika mirliva-i müteveffa Kara Ali beğün çiftliği demekle maruf olan arazi ve kori.*

Összefoglalva a fentebbieket, a fennmaradt írott és térképi adatok alapján viszonylag jól rekonstruálható a késő középkori és a török kori Bács belterületének szerkezete. A hódoltságkori adatok alapján a város Mohács utáni fejlődése is világosan követhető. Először a várat, majd a vár melletti területet (Evlja: *birun*) lakták be a törökök, ez a viszonylag szerényebb kiterjedésű terület elég volt a katonaság elhelyezésére, valamint egy dzsámi és a bíróság működéséhez. Az elmenekült lakosság visszatérése és a délről beáramló balkáni népesség révén azonban 1570–78-ra az oszmán szemmel külső várossá (Evlja: *taşra*) degradálódott egykori mezővárosi központ vált ismét népes, több városnegyedből álló balkáni kaszabává. A szerémségi muszlim központokhoz (Petrovaradin, Dimitrovcsa, Ilok) képest ugyan szerényebb gazdasági súlyú, kisebb centrum lehetett a török kori Bács, ám gazdasági kisugárzása, kapcsolatai a szomszédos területekkel nem elhanyagolhatóak. Ezt mutatja, hogy Bács muszlim lakosaival a szomszédos szerémségi városokban, mint szőlők művelőivel találkozhatunk. Így Ilokon Jahja, Péterváradon pedig Hüdáverdi Velihán neve mellé jegyezték fel, hogy „Bács lakosai közül” (*an sakinan-i kasaba-i Baç*).⁸²

Bács felvázolt városszerkezetének ismeretében végezetül megkísérelhetjük elhelyezni a középkori forrásokból ismert Szent Pál templomot, melyhez semmilyen topográfiai adat nem kapcsolódik, és semmiféle kontinuitás nem állapítható meg közte és a ma is álló barokk Szent Pál templom között. Mivel a bácsi érsekség védőszentje Szent Pál térítőapostol, és székeskáptalanja is Szent Pál nevét viseli, így joggal feltételezhetjük, hogy ez lehetett a város legrangosabb temploma, az érsekség főtemploma. Ezt megerősíti több, 1522-ből származó adat is. Ekkor a Frangepán Gergely halála után betöltetlenül maradt érsekséget Imreffy Mihály királyi főlovászmester igazgatta, aki borszámadásában összeírta a bácsi vár szolgálóinak havi borilletményét (*Prebenda vinorum in castro Bachiensi existentium. Anno 1522*).⁸³ Ebben a listában bukkan fel a Szent Pál templom neve, még hozzá egy sokat sejtető helymeghatározásként felfogható jelző kíséretében: a lista azt hangsúlyozza, hogy a *bácsi* Szent Pál templomról van szó (*Ad ecclesiam sancti Pauli Bachiensis*). Ezt értelmezhetjük úgy, hogy a várban felsoroltakkal szemben a templom Bács mezővárosi részén található. Egy másik értelmezési lehetőség Bél Mátyás szavaiból adódik: „*Hajdan két templom volt benne [a várban], az egyik észak felé, a másik keleten. Az előző valamivel nagyobb volt, és a nép közös jámborságának volt szentelve, az utóbbi kisebb volt, és a főpap magánhasználatára volt rendelve.*” A várban való elhelyezése ellen szól azonban, hogy a falakon belül jelentősebb templom nem fért el, Henszlmann ásatásai sem találták ennek nyomát. Ha a nép jámborságának szentelt templom, azaz a plébániatemplom a várban lenne, akkor a mezőváros főterén nem állna templom? Bél a várfalak mentén, északon található romokba látta bele egy második templom lehetőségét, Horváth Alice viszont a délkeleti saroktorony maradványaival kapcsolatban veti fel kápolnával való azonosíthatóságát. Ha a vár területén valaha létezett egy második kisebb templom, az semmiképpen sem lehetett az egyházmegye főtemploma.

Imreffy Mihály és a Szent Pál templom névvel egy másik, ugyancsak 1522-ből származó forrásban is találkozunk: Bács vármegye dézsmajegyzékében. A kirótt tizednek a főpapot illető részét a bácsi várba kellett szállítani és Imreffy részére átadni.⁸⁴ A forrás további, eddig rejtve

⁸² BRUCE W. MCGOWAN: *Sirem Sancağı Mufasssal Tahrir Defteri*. Ankara, 1983. *passim*.

⁸³ 1522: DL 26275, szerb átírása PFEIFFER 2019. 361–362.; HORVÁTH 1987. 80.; lásd még KÖSZEGHY 1893. 24–25.

⁸⁴ SZABÓ 1954. 47, 56. A bácsi várnak – ahol egyébként gabonavermek sorát tárták fel – saját mértékegysége volt, a várköből (*castrī cubulus*). Uo. 34.

maradt információt is rejt: három bácsi dézsmakörzetben egy bizonyos dénárban kifejezett összeget – melynek mértéke területenként eltérő – a bácsi Szent Pál templom számára vetettek ki (*supportanti in ecclesiam Sancti Pauli d[enarius] 50*). Ez a tény arra enged következtetni, hogy a templom az érsekség/káptalan számára kiemelt jelentőséggel bírt, annak főtemplomaként szolgált.

Ha a várban nem található olyan jelentékenyebb épület, amely az érseki főtemplommal lenne azonosítható, akkor a mezőváros központját, a piactér térségét kell megvizsgálnunk. Kijelenthető, hogy a mezővárosi piactéren egy középkori eredetű templomnak lennie kellett. Forrásaink alapján azonban itt három, újkori templom adatolható: a mai Szent Pál templom, melyet azonban csak 1773 és 1780 között épített fel a kalocsai érsek, mint kegyúr. Építése során korábbi templom alapfalai, kriptái nem kerültek elő, feltételezhetően egy üresen álló területre építhették fel. Mellette állt a rácok kezdetleges sövénykápolnája,⁸⁵ melynek egyetlen hiteles ábrázolását láthatjuk az 1764-ben készült térképünkön (*templum graeci ritus*).⁸⁶ 1766-tól ideiglenesen, az új templom elkészültéig e templom lett a város plébániatemploma.⁸⁷ Néhány évvel később, Balla Antal 1779-ben készült térképén a főtéren (*forum*) egymás mellett két templomot fedezhetünk fel: egyik az épülőben lévő ma is álló Szent Pál (*parva basilica*), a másik pedig a rác templom lehet (*antiqui loci...?*). Ebből arra következtethetünk, hogy a mai plébániatemplomot nem a korábbi helyére, hanem mellé építették fel. E két épület mellett a piactér térségében állt a 17. és 18. századi forrásokban említett, az előzőekben bemutatott Szent Rókus templom. Ennek középkori említése nincs, a címek folytonossága viszont a Délvidék jelentős pusztuláson átesett térségében a török időkben megszakadt, így e templom és a Szent Pál templom azonosságára érvként hozható fel. Ebben az esetben Szent Pál temploma a fentiekben bemutatott sűrű beépítésű, apró telkes városnegyedben lenne, alighanem a középkori mezőváros központjában.

A város harmadik elkülönülő egysége, a váralja negyed tekintetében az a legfőbb ellenvetés, hogy itt templom vagy annak romjaként azonosítható épület a török kiűzésekor készült ábrázolásokon nem látható, sem pedig a kálvária 19. századi építésekor nem került elő. Az Evlija alapján ide lokalizálható Mütedefjin Pasa dzsámija ezek ellenére is állhatott e területen, egy hevenyészett, balkánias épületben kell gondolkodnunk.

A felvázolt lehetőségek bemutatásával célunk nem az érseki templom egyértelmű beazonosítása volt, ez jelen ismereteink alapján nem lehetséges, inkább olyan támpontok nyújtása, melyek a város még archeológiai szempontból érintetlen részeinek régészeti feltárásakor segítséget jelenthetnek a maradványok értelmezésében.

⁸⁵ „Engedélyezve van a rácok istentiszteletei számára egy görög szertartású templom is, amelyben e népnek két pópája van megbízva vallási teendőikkel.” BÉL. 1982. 85.

⁸⁶ Az 1697-ben készült ábrázolások egyik darabján is feltűnik (HM HIM IIIc 284, 13. kép: *Marches et Campemens de l'Armée Imperiale en Hongrie ... Prince Eugene de Savoie...1697*), ám ugyanennek a metszetsorozatnak két másik, Bácsot ábrázoló darabján nincs a templom ábrázolva. Megkérdőjelezi hitelességét az is, hogy míg 1697-ben egy komolyabb, tornyos építményt, addig az 1764-es hitelesnek vehető rajzon egy szerényebb, apró, kápolnaszerű épületet láthatunk.

⁸⁷ BOROVSKY 1909. 330.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ANDRÁSFALVY BERTALAN (2002): A fokok szerepe az ártér hasznóvételében. Adatok a fokok készítéséről. *Hidrológiai Közöny* 82. évf. 1. sz. 55–57.
- BALOGH GYÖRGY (1867): A bácsi plébánia százéves emléke. *Magyar Sion* 5. évf. 42–60., 101–124.
- BÉL MÁTYÁS (1982): Bács-Bodrog vármegye. In Iványosi-Szabó Tibor (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából* 6. – *Helytörténeti források és szemelvények a XVIII–XIX. századból*. Budapest. 69–92.
- BOROVSKY SAMU (szerk.) (1909): *Magyarország vármegyéi és városai. Bács-Bodrog vármegye*. II. Budapest.
- BUNARDŽIĆ, M. (2007): *Bač, utvrđenje, Spomeničko nasleđe Srbije, nepokretna kulturna dobra od izuzetnog i velikog značaja*. Beograd.
- BLASKOWITZ, STEFAN (1965): *Batsch. Geschichte einer tausendjährigen Stadt in der Batschka*. Freilassing.
- BLAZOVICH LÁSZLÓ (2002): *Városok az Alföldön a 14–16. században*. Szeged, 2002. Dél-Alföldi évszázadok, 17.
- CSORBA CSABA (1974): *Adattár a X–XVII. századi alföldi várakról, kastélyokról és erődtájakokról*. Debrecen. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1972.
- DAĞLI, YÜCEL –KAHRAMAN, SEYİT ALI –DANKOFF, ROBERT (ed.) (2003): *Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî. Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi. VII. Kitap. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini*. İstanbul.
- ĐEKIĆ, ĐORĐE (2014): Srednjovekovne tvrđave u Bačkoj. In *Bačka kroz vekove, Slojevi kulture Bačke*. Beograd. 847–876.
- ÉDER KATALIN (2009): *Mezővárosok és plébániatemplomok a középkori Hegyalján Urbs*. Magyar várostörténeti évkönyv 4. Budapest.
- ENGEL PÁL (1996): *A temesvári és moldovai szandzsák törökkori települései 1554–1579*. Szeged. Dél-Alföldi évszázadok, 8.
- Evliya Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1664–1666*. Ford: Karácson Imre. Budapest, 1908, Magyar Tudományos Akadémia. Török-magyarországi történelmi emlékek. Török történetírók, IV.
- FEJÉR GEORGIUS (1829): *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Tomi IV. Vol. 2. Budae. 407–408.
- FODOR PÁL (2022): The Towns of Lippa and Radna in the Ottoman Land Survey Registers. *Archivum Ottomanicum* 39. 151–178.
- FÓTI MIKLÓS (megjelenés alatt): Ali szegedi szandzsákbég beazonosítása, életpályája és birtoklástörténete (1567–1595). *Történelmi Szemle*.

- FÓTI MIKLÓS – PÁNYA ISTVÁN (2022): *Bodrog vármegye településhálózatának rekonstrukciója a török defterek alapján: A zombori és a bajai náhije települései 1578-ban*. Budapest.
- FRIDRIK ISTVÁN (1878): *Bács-Bodrogh vármegye földrajzi, történelmi és statisztikai népszerű leírása*. Szeged.
- GUBITZA KÁLMÁN (1909): A bácsi török fürdő föltárása. *Bács-Bodrog Vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve*. 25. évf. 1. füzet. Zombor. 143–145.
- GYÁRFÁS TIHAMÉR (1912): *A brassai ötvösség története*. Brassó.
- GYÖRE KORNÉL: (1976): *Szabadka települése*. Szabadka.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1963): *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I. Budapest.
- HATHÁZI GÁBOR (2000): Halas kun székközpont és magyar mezőváros a középkorban. In Ö. Kovács József – Szakál Aurél (szerk.): *Kiskunhalas története I. Tanulmányok Kiskunhalasról a kezdetektől a török kor végéig*. Kiskunhalas. 169–302.
- HEGYI KLÁRA (2002): A török Bács. In FODOR PÁL – PÁLFFY GÉZA – TÓTH ISTVÁN GYÖRGY (szerk.), *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Budapest, MTA TKI Gazdaság- és Társadalomtörténeti Kutatócsoportja.
- HEGYI KLÁRA (2001): Bács. A Balkan-Turkish Town in Hungary. *Acta Orientalia ASH*. 54. 471–483.
- HENSZLMANN IMRE (1870): Bács. *Archeológiai Értesítő* 15. 309–314., 4. évf. 2. sz. 25–31., 4. évf. 3. sz. 49–56., 4. évf. 4. sz. 85–93.;
- HENSZLMANN IMRE (1873a): Jelentés az 1872. ápril 19-én megkezdett és május 7-én befejezett régészeti utazásomról és a Bács vidékén tett ásatások eredményéről. *Archeológiai Értesítő* 5. sz. 73–79, 6. sz. 89–94.
- HENSZLMANN IMRE (1873b): *Die Grabungen des Erzbischofs von Kalocsa Dr. Ludwig Haynald 1873*. Leipzig, 169–219.
- HENSZLMANN IMRE (1902a): A bácsi vár. *Építészeti Szemle* 154–183.
- HENSZLMANN IMRE (1902b): A ferencrendiek kolostora Bácsban. *Építészeti Szemle* 195–196.
- HOROSZEGI ZOLTÁN – RÁBAI KRISZTINA (2005): *Szemelvények Zsigmond lengyel herceg budai számadásaiból*. Szeged. Documenta Historica.
- HORVÁTH ALICE (1987): Egy magyar humanista, Váradi Péter építkezései (15. századi építészeti központ Dél-Magyarországon). *Művészettörténeti Értesítő* 36. évf. 1–4 54–85.
- HOVÁNY LAJOS (2008): A Mosztonga-patak Váradi Péter-féle szabályozása. *Bácsország* 45. sz. 33–37.
- IVÁNYI ISTVÁN (1889): *Bács-Bodrog vármegye földrajzi és történelmi helynévtára*. I. Szabadka.
- JANÓ ÁKOS (2000): Viszontválasz a sárospataki várak dolgában. In *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*. 39. Miskolc. 135–140.
- KARÁNCSON IMRE (1916): *Török-magyarorkori történelmi emlékek V. Török történetírók. III. 1566–1659*. Budapest.

KŐSZEGHY SÁNDOR (1893): Imreffy Mihály följegyzései 1522-ből. Bács-Bodrog Vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve 9. évf. 4. füzet. 24–29.

KUBINYI ANDRÁS (2000): *Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén*. Szeged. Dél-Alföldi évszázadok, 14.

LASZLOVSZKY JÓZSEF (2000): Királyi palota, ferences kolostor és városi település (Gondolatok a későközépkori Visegrád településfejlődéséről). In F. Romhányi Beatrix – Grynaeus András – Magyar Károly – Végh András (szerk.): *Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára*. Budapest. Monumenta Historica Budapestinensia, 13. 61–70.

LAZIĆ, V. (1998): *Mostonga i Zapadne Bačke*. Novi Sad.

MÁK FERENC (2008): *A délvidéki magyarság válogatott történeti és honismereti bibliográfiája*. Zenta.

MILENKOVIĆ, M. (1998): *Bač, utvrđenje, Spomeničko nasleđe Srbije, nepokretna kulturna dobra od izuzetnog i velikog značaja*. Beograd, 1998.

MÓDY GYÖRGY (2006): Ferencesek és domonkosok Debrecenben a reformáció koráig. In *Historia et ars. Módy György válogatott tanulmányai*. Debrecen. 144–151.

NAĐ, ANTUN (2006/2007): Osvrt na Čelebijin opis starog grada Bača. *Izvornik* 2–3. 187–231.

PÁNYA ISTVÁN (2020): A Vajas folyó a történeti forrásokban. *Hidrológiai Közlöny* 101. évf. 2. sz. 72–80.

PÁNYA ISTVÁN (2021): A forgotten tributary of the Danube – The Vajas River. *Geographica Pannonica* vol. 25. no. 3. 194–203. <https://doi.org/10.5937/gp25-30806>

PÁNYA ISTVÁN (2022): *A hódoltsági területek középkori és kora újkori településtopográfiájának kutatási módszertana Bács, Bodrog és Solt vármegyék példáján*. Phd disszertáció. Szeged.

PAPP GYÖRGY – RAJSLI ILONA (2006): *Bácskai helységek Pesty Frigyes 1864. évi kéziratosa helynévtárában*. Tótfalu.

PESTY FRIGYES (1888): *Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben*. I. Budapest.

PFEIFFER ATTILA (2016): A középkori Bács a történetírásban. In SAMU JÁNOS – HORÁK RITA (szerk.): *Évkönyv. tanulmánygyűjtemény*. Szabadka. 155–161.

PFEIFFER ATTILA (2017): Keresztény–török harcok a Bácska délnyugati részén 1526–1606 között. *Belvedere Meridionale* 29. évf. 2. sz. 85–100. <https://doi.org/10.14232/belv.2017.2.5>

PFEIFFER ATTILA (2018): Uralkodói látogatások a középkori Bácscon. In Szanka Brigitta – Szolnoki Zoltán – Nagy Zsolt Dezső (szerk.): *Középkortörténeti tanulmányok 10. A X. Medievistikai PhD-konferencia (Szeged, 2017. június 7–9) előadásai*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely. 281–298.

PFEIFFER ATTILA (2019): *Istorija Bača od poznog srednjeg veka do opadanja moći osmanskog carstva*. Phd disszertáció. Novi Sad/Újvidék.

PFEIFFER ATTILA (2020): Vajdaság egykori legismertebb középkori hiteles helye. A bácsi káptalan története a 13. századtól 1527-ig. In Ördögh Tibor (szerk.): *Fejezetek Vajdaság egyháztörténetéből*. Szabadka, Vajdasági Magyar Doktoranduszok és Kutatók Szervezete. 173–243.

PIPERSKI, NIKOLA (2019): *Сакрална топографија и визуелна култура на простору Калочко-бачке надбискупје од 1000. године до Мохачке битке / Sacral Topography and Visual Culture on the Territory of the Archbishopric of Kalocsa-Bács from the Year of 1000 until the Battle of Mohács*. Phd disszertáció, Belgrád.

SZABÓ ISTVÁN (1954): *Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből*. Budapest.

STANOJEV, NEBOJŠA (2019): *Castrum Bachiense archaeologia. Bač archeologija*. Novi Sad.

SUDÁR BALÁZS: *Dzsámik és mecsetek a hódolt Magyarországon*. Budapest, 2014.

THÚRY JÓZSEF (1896): *Török-magyarkori történelmi emlékek*. Török történetírók. II. Budapest.

TÓTH ISTVÁN GYÖRGY (2005): *Misszionáriusok levelei Magyarországról és Erdélyről (1572–1717)*. Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania (1572–1717). III. Roma – Budapest.

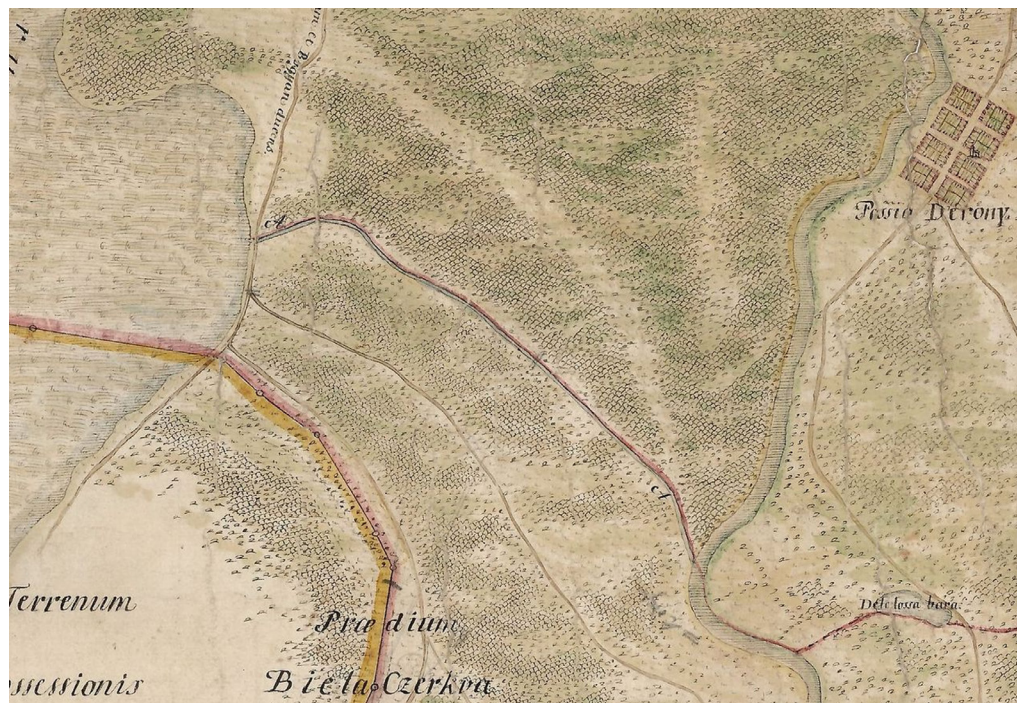
VUJOVIĆ, SLAVICA (2017): *Kako očuvati i koristiti kulturno nasleđe – doprinos Vekova Bača, Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture Petrovaradin*. Novi Sad.

VUJOVIĆ, S. –MILIĆEVIĆ B. (2018): Tvrđava Bač – nukleus projekta „Vekovi Bača” gde se prošlost i budućnost susreću i dele vrednosti. *Glasnik Društva konzervatora Srbije* 42. 20–24.

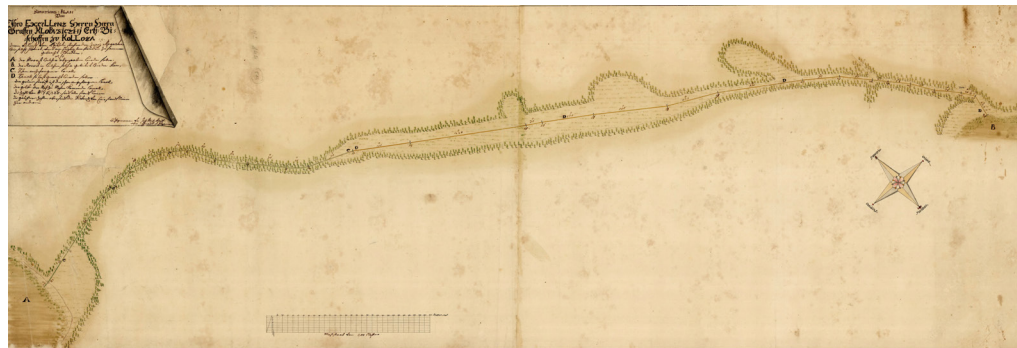
ZIROJEVIĆ, OLGA (2008): Turska utvrđena mesta na podričju današnje Vojvodine i Slavonije. In *Turci u Podunavlju I*. Beograd. 147–148.

ÁBRÁK

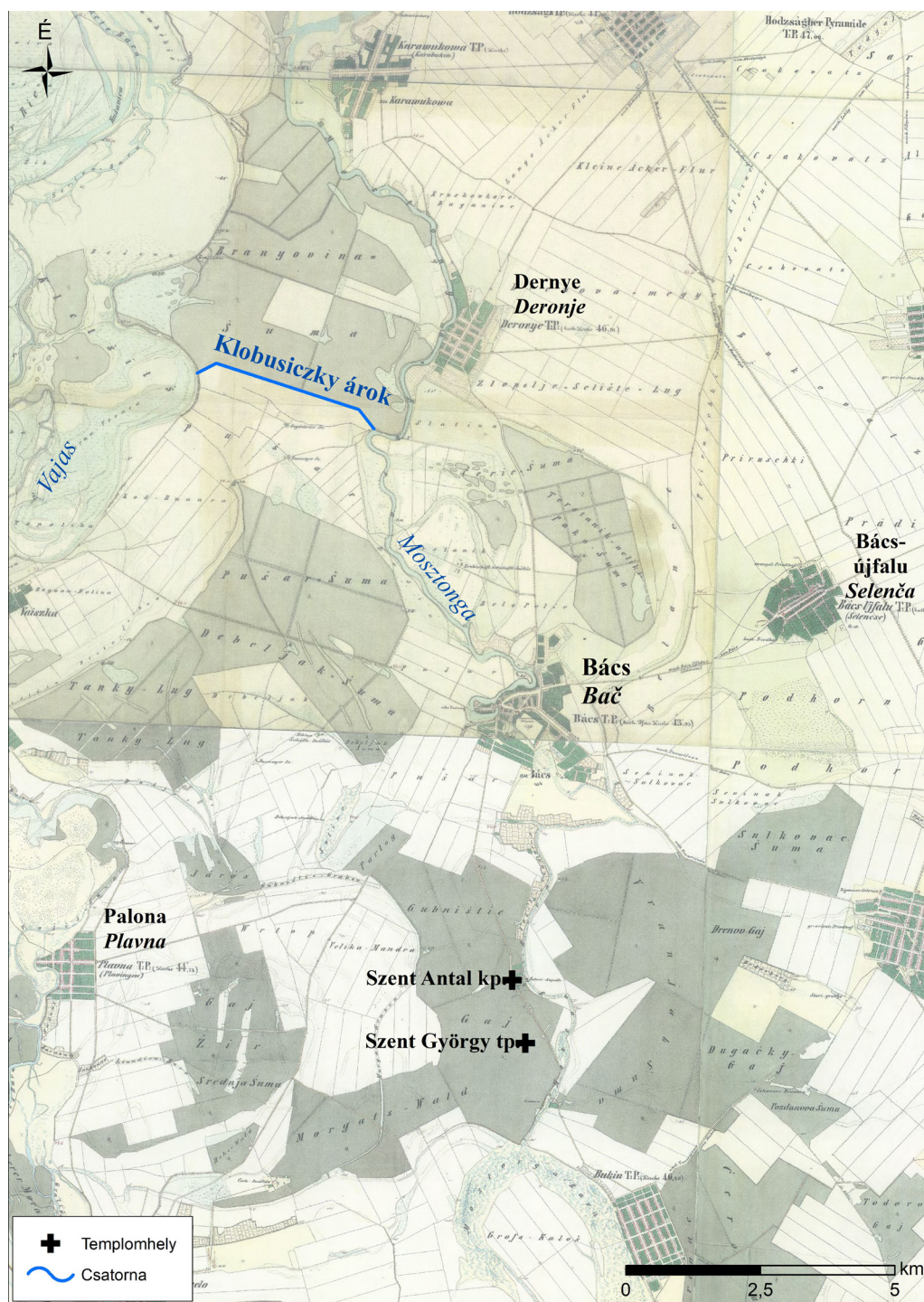
1. ábra A Bács és Dérony határán ásott csatorna rajza Karpe Mihály 1764. évi térképén (KFL.VIII.2.a. No. 23.)

2. ábra A Klobusiczky érsek által felújított csatorna rajza (KFL.VIII.2.a. No. 144⁸⁸)

⁸⁸ A csatorna rajza 18. sz. végén készült. KFL VIII. 2.a. No.144. Az érsekség bácsi mocsarainak vízrajzi térképe. Johann Michael Klot.

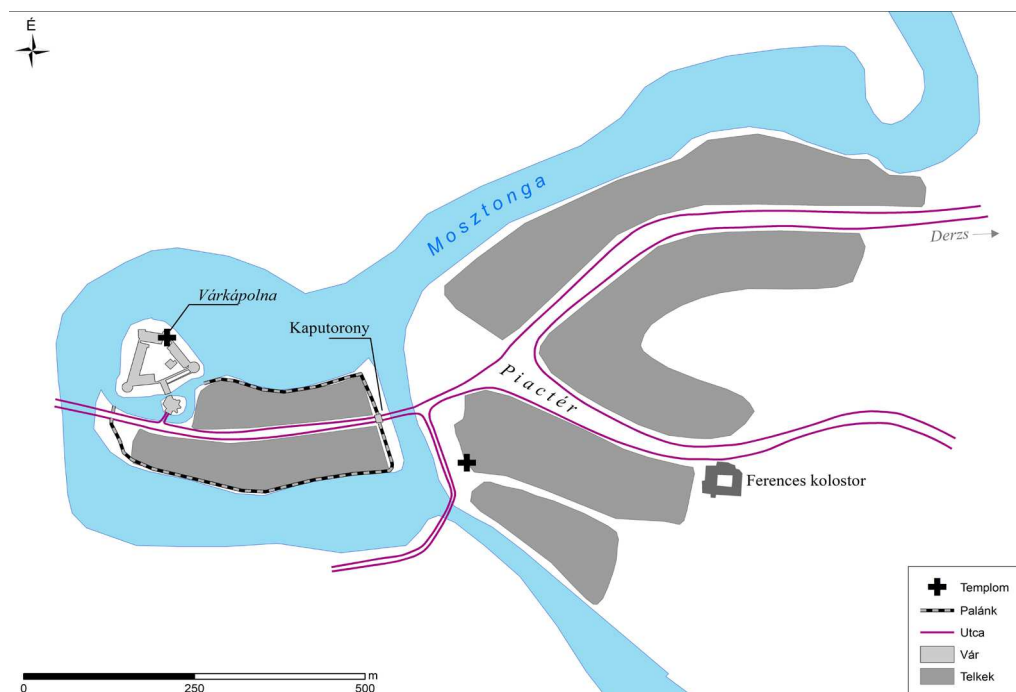

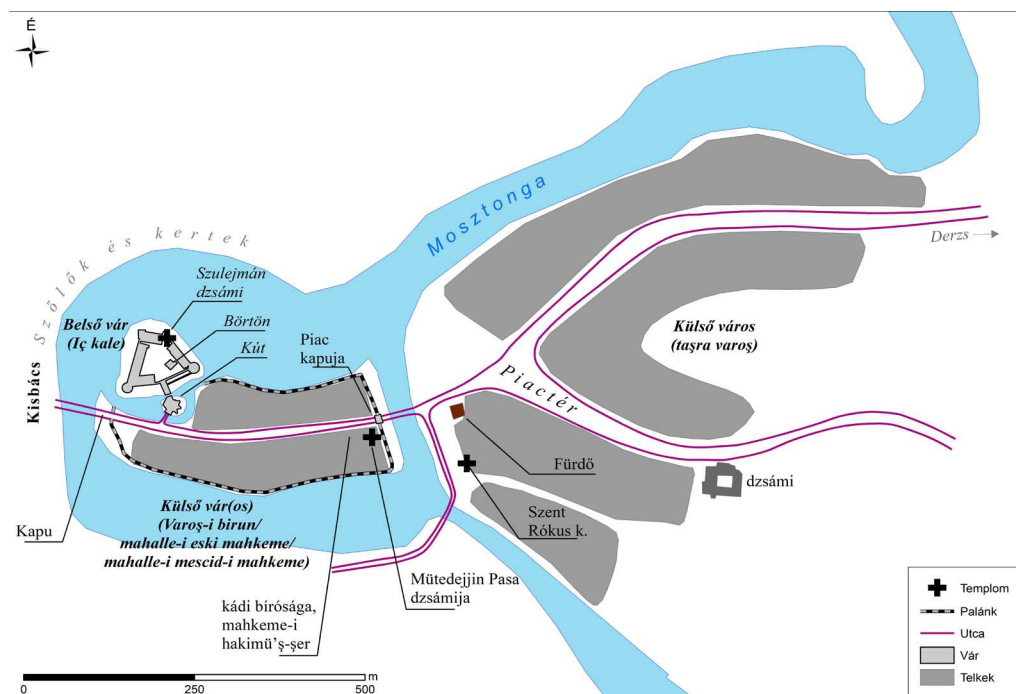
3. ábra Bács környezete a II. katonai felmérésen

4. ábra A Dunától Karavukováig tartó csatorna egy 1787. évi térképen
(MNL OL S12 Div. XIII. - No. 88)

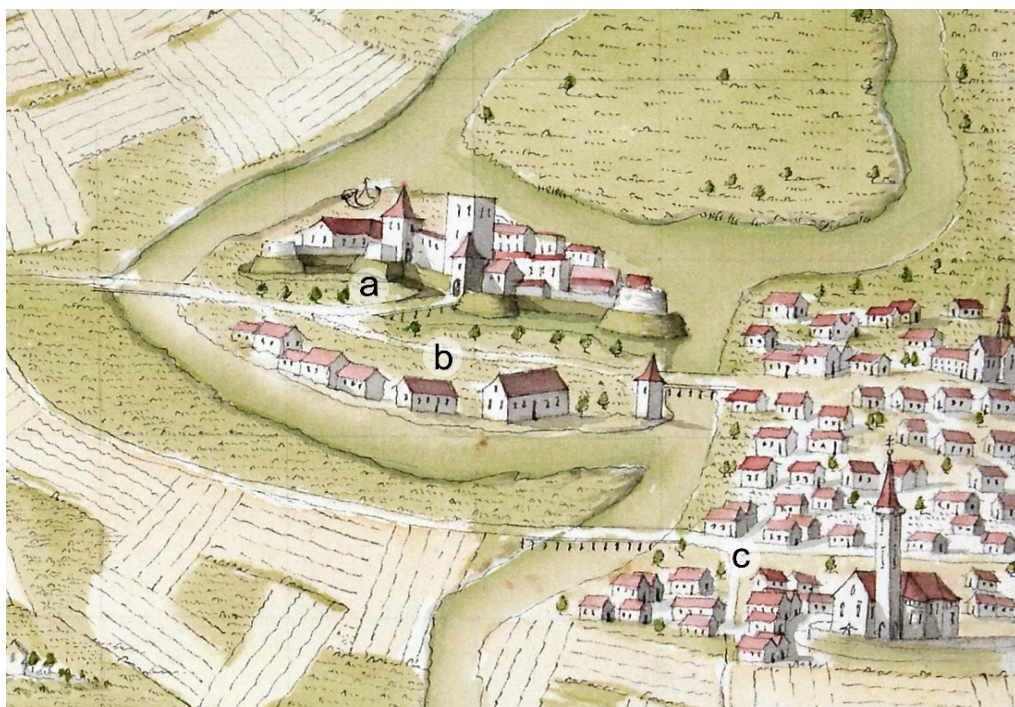

5. ábra Bács feltételezett felépítése a 16. század eleje

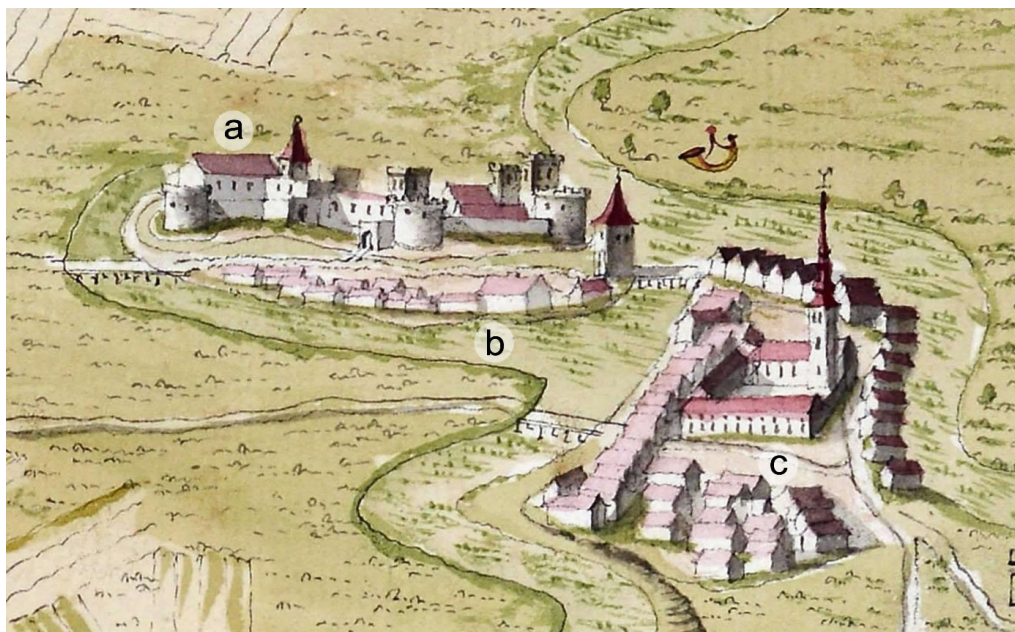

6. ábra Bács feltételezett felépítése a 17. század

7. ábra: Bács városának látképe 1697-ben, a: belső vár, b: váralja, c: mezőváros
(HM HIM IIIc 284)

8. ábra: Bács városának látképe 1697-ben, a: belső vár, b: váralja, c: mezőváros
(HM HIM IIIc 285)

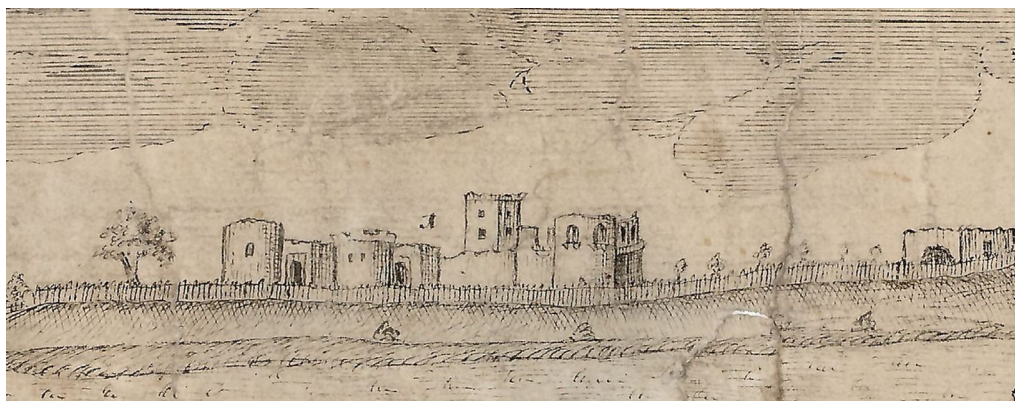

9. ábra Bács 1764. évi térképének részlete (KFL VIII. 2.a. No.23.)

10. ábra Bács ábrázolása az 1764. évi térképéről (KFL VIII. 2.a. No.23.)

11. ábra A vár és a váralja negyed ábrázolása az 1764. évi térképéről (KFL VIII. 2.a. No.23.)

12. ábra A mezőváros keleti felének ábrázolása az 1764. évi térképéről
(KFL VIII. 2.a. No.23.)

13. ábra Bács 1779. évi térképének részlete (KFL VIII. 2.a. No.51.)

14. ábra Bács az I. katonai felmérés eredeti szelvényein (HM HIM BIXa 527)

15. ábra Bács belterületének 1820. évi felmérése (KFL VIII. 2.a. No. 80.)